

NAGY GÁBOR

A nemzeti önismeret a magyar költészetben

Az 1960-as évektől az ezredfordulóiig
II. rész

XX. századi irodalmi és történelmi-társadalmi háttér

I. Ady Endre mint a hagyományközösségi paradigma megújítója

Ha elfogadjuk, hogy eredeti, az alkotó teremtő géniuszából származó művészet versus közköltészet szembenállása különbözteti meg legélesebben az eredetközösségi és hagyományközösségi paradigmát, vagyis „az előbbi a magas [irodalmi] regisztert tekinti meghatározónak, amelyhez hasonlania kell az alacsonynak, míg az utóbbi, az alacsony tekintvén a nemzeti irodalom tulajdonképpeni (eredeti sajtyszerűségét lesüllyedve is megőrző) regiszterének, az akkulturációs folyamat fordítva képzelet el”,¹ akkor Ady Endre költészetét valóban az eredetközösségi narratíva sikereként² értékelhetjük. A modern magyar költészet nagy nyitánya így a hagyományközösségi paradigmában végbement törések utáni új kezdetként olvasható. Kétségtelen, hogy Ady képzeletének *teremtő* géniusza hozza létre e költői mitologizmus kavargó sokféleségét. Az is igaz, hogy az európai kulturális mintákból származó keresztény és antik mitológiai örökség gazdagon él tovább Ady lírájában. Ám „nála szűnik meg először a keresztény vagy antik mitológiai világgép, toposz-tár és szemlélet hegemoniája a mitologikus szférákból merítő, azokra támaszkodó költői vonulatban, s jut átható szerephez a történetileg jóval előttük született archaikus örökség is.”³

Tekinthető-e a *közköltészet*, a magyar népköltészeti hagyomány részének mindaz, ami archaikus mítoszként kerül be Ady – és számos utóda – versvilágába? A kérdés akadémikus: mi másból származna a folklór mitologikus gondolatvilága, ha nem az archaikus mítoszok

ból? Ami az *Új versekben* mint „történelmi metaforika” „verseng” „a magyar irodalom Beöthy Zsolt-féle kis-tükrében feltűnő volgai magyar lovassal”,⁴ az részben a magyar nép mitikus képzeletét átható metaforika is – még akkor is, ha Ady ezt jórészt (?) nem első kézből, a néppel együtt átélve sajátította el, hanem feltehetőleg a legkülönbözőbb közvetítéseken keresztül.

Adyt teljesen az eredetközösségi elvhez kapcsolni, mint teszi ezt S. Varga,⁵ csak akkor lehet, ha figyelmen kívül hagyjuk e líra mitikus karakterének összetettségét. „Ady archaikussága két típusú, két szintű. Az első a romantika nemzeti mítoszaival mutat még érintkezést, a másik, az izgalmasabb és mélyebb részint a népköltészetből is táplálkozva egy sajátos »lélektani archaizmus« fogalomkörében helyezhető el.”⁶ Való igaz, hogy Ady magához, saját alkotói képzeletéhez *emeli* ezt az alulso rétegből ismerős mitologizmust – de tett-e (tehetett-e) másként költő valaha is, gondoljunk bár az S. Varga Pál koncepciójában a hagyományközösségi elvet legteljesebben végigvivő Arany Jánosra? A – hangsúlyozom: részben – népköltészeti gyökerű archaikus mitologizmus sokkal inkább áthatja Ady líráját, mint Arany János költészetét: „... szemben (...) Arany kispikai zárószakaszának csupán egy szűkebb periódusra jellemző mélyfúrásaival – Ady érett költészetének egész folyamán, kiterjedt, átfogó réteggént, elevenen él az archaikus szemlélet. Ady mélyebbre talán – a folklórszövegek archaikus típusainak bevonása tekintetében – nem is megy Aranynál, de amit az archaikumból tud, belőle intuitív és törvénykereső intellektusába fölszív, azt költői személyisége egyik állandó szemléleti síkjává emeli.”⁷

Ha a hagyományközösségi paradigma szerint az „irodalom lényege (...) az a poézis, amely a kulturális közösségek legarchaikusabb korszakából, nyelvük kezdeti, poétikus használatából ered és hagyományozódik tovább, s eredetileg az egész közösség sajátja”,⁸ ezt a forrást pedig, „a saját kultúra folytonosságának fenntartóját leginkább a parasztságban találja meg (magyar vonatkozásban Erdély hagyományörző nemesi kultúráját tekintve jelentős kivételnek), a költészetét pedig kizárólag ebben”, akkor Ady költői életműve – legalább részben – a hagyományközösség elvét továbbvivő kísérletként is értelmezhető. Akár Ady költészetéből kivont

1 S. VARGA 2005, 15.

2 S. VARGA 2005, 616.

3 JÁNOSI 1996, 179–180.

4 S. VARGA 2005, 616.

5 S. VARGA 2005, 616.

6 JÁNOSI 1996, 181.

7 JÁNOSI 1996, 181.

8 S. VARGA 2005, 14.

Ez a tanulmány – amelynek I. része októberi lapszámunkban jelent meg – a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai-díjának (2002–2005) támogatásával íródott, bevezető része egy hosszabb tanulmányorozatnak.

program is lehetne S. Varga Pál fogalommagyarázata: „nemzeti költészet csakis a belső hagyományozódású egykori közköltészet egyetlen elevenen megmaradt rétegéből, a népköltészetből kiindulva hozható létre (ezt fedi a később sok zavart előidéző *népnemzeti* terminusa), amelyhez – mint jellegadóhoz – hozzá kell hasonítani mindazt, amit az idegen mintákon alapuló műköltészet produkált, ha e költészet eredményeit az egész nemzet sajátjává akarjuk tenni.”⁹ Ady *Új verseit* éppen azért fogadta értetlenül a korabeli kritika, mert nem az adott műköltészeti hagyományt színesítette új módon a népköltészetből vett elemekkel, hanem a népköltészet archaikus rétegeiből származó – illetve: onnan is ismerős – mítoszokra alapozva épített föl egy új, az addigaktól – épp ezen alapozás folytán – radikálisan különböző világot. „Egyszerre hozott új költői nyelvet, új versdallamot, új személyiségfelfogást, új nemzeti programot és új nemzeti önismeretet, de úgy, hogy különlegesen mély gyökérrzel kapcsolódott a magyar archaikumba és történelmi kultúrába.”¹⁰ A roppant Ady-individuum – a különböző visszaemlékezésekből „ismerős” tapasztalati én – a versben nem ezt az individuumot mutatja fel, hanem a hangokra osztódásában is egész, közösséget képviselő archetipikus lírai ént. „Ady költészetét a kor individualizmusától s a kor irodalmának individualista törekvéseitől éppen közösségi tartalma különbözteti meg elsősorban. Az életmű egyedülálló jellegzetessége a magasra értékelt Én teljes beágyazása a közösségbe, az individuum és a kollektívum szerves egységbe rendezése.”¹¹ Ady „individuum kollektív személy”,¹² aki „egyszerre három képzet tartományban (a mítosz, a történelem és a jelen idő síkjain)”¹³ képviseli közösségét, a szociumot. Vagy a keresztény gyökerű küldetéstudat révén, vagy a „demiurgoszi és kultúrheroszi vonásokat” mutató mitizált én létharcos, szembeszegülő, küzdő jellegű szerepével¹⁴ modellál olyan költői magatartást, amelynek sem népköltészeti eredete, sem poétikai funkciója nem érthető meg akkor, ha pusztán a romantika váteszkultuszára vezetjük vissza.

Ady Endre verselését tekintve is közelebb állt Arany Jánosnál – s bárki másnál a múlt jeleseit vagy a kortársakat tekintve – ahhoz a közköltészeti szellemhez, amely legősibb

verseinkből, népszokásainkból és népdalkincseinkből hüvelyezhető ki. „Mi volt az Ady vívmánya? Visszaállította verselésünk folytonosságát első verslemeinketől – a jövevény versformákon át máig. Fölújította a tagoló verset, s megmutatta, hogy kell az időmértéket a legmagyarosabban és a legváltozatosabban belevonni és kihasználni. Ez a tagoló-időmértékes vers egyetlen nagy formacsaládba foglalja nemzeti és jövevény versalakjainkat.”¹⁵

Ady mellett és Ady után, a Nyugat műhelyében az Adytól jelentősen eltérő utak körvonalazódtak. A remitologizációs eljárások iránti érdeklődés és hajlam nem csökkent, a költők többsége azonban inkább az európai hagyomány, a magas irodalmi regiszter képzetkincséhez fordult. A kollektívum helyett az individuum került a vers centrumába.¹⁶ A népi költők mozgalma, majd József Attila költészetének kiteljesedése jelenti a hagyományközösségi elv felfrissítésével a nemzeti költészet újabb irányát.

II. A népi mozgalomtól József Attila „bartókiság”-áig

Horváth János szerint a klasszikus népiesség „nem közvetlenül a népi költészetből és hagyományból merített, hanem egy népies műveltségű »közvetítőréteg« irodalmi kultúrájából és tradíciójából.”¹⁷ Kodály Zoltán és Bartók Béla gyűjtőútjainak idején nevelődik egy olyan nemzedék, amely megtöri a közvetítettség kizárólagosságát. A népi lírikusoknál „a belső szemlélet, átélés és ismeretanyag addig páratlan motivációit”¹⁸ teremt meg a paraszti kultúrával érintkezés, illetve a paraszti kultúrából származás. A paraszti származású, ösztönös tehetségű írók „a folklór- és népköltészet, hiedelemvilág tág belső összefüggésű és nyers, lesimíthatlan, átlakozatlan”¹⁹ formáit vonják be a műköltészetbe. Nem felemelték magukhoz az alulsi irodalmat: a népi lírikusok számára „az Ady, Kodály, Bartók ösztönzés éppen azért is lehetett meghatározó, mert az egyszerűség előzményeként nemcsak Petőfit, hanem elsősorban magát a népköltészetet emelte művészi inventorrá.”²⁰

A Nagy László lírája előzményeként tekinthető népi irányzatból Erdélyi József, Gulyás Pál és Sinka István

9 S. VARGA 2005, 14–15. [Kiemelés az eredetiben.]

10 GÖRÖMBEI András: *A gondolkodó Ady* = GÖRÖMBEI 1999, 11.

11 BIRÓ Zoltán, *Ady Endre sorsköltészete*, Püski Kiadó, Budapest, 1998, 67. Vö. „... a költő személyében azonos a közösséggel, a virtualitásban (fiktív ében) ő a közösség egymaga.” KIS PINTÉR Imre, *Ady Endre. Pályakép-kísérlet* = KIS PINTÉR 1990, Imre, *Esélyek*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 253–254.

12 GÖRÖMBEI András: *Ady-képünk és az újabb szakirodalom* = GÖRÖMBEI 1996, András, *A szavak értelme*, Püski Kiadó, Budapest, 22.

13 JÁNOSI 1996, 189.

14 Vö. JÁNOSI 1996, 191.

15 NÉMETH László, *Magyar ritmus* = NÉMETH 1999, László, *A minőség forradalma – Kisebbségben I–IV*, Püski Kiadó, Budapest, 2139.

16 Vö.: „A Nyugat individuális esztétikája gazdag formakultúrát teremtett a személyiség kifejezésére.” GÖRÖMBEI András, *Költészetünk és a népi líra* = GÖRÖMBEI 1996, 32.

17 Idézi: JÁNOSI 1996, 211.

18 JÁNOSI 1996, 212.

19 JÁNOSI 1996, 212.

20 GÖRÖMBEI András, *Költészetünk és a népi líra* = GÖRÖMBEI 1996, 33.

költészetét emeli ki Jánosi Zoltán, hangsúlyozva: „Mindegyik művészi alakzat más-más perspektívájú teret nyit, esélyt vet föl e hosszú líratörténeti távlatból készülő szintézis meghódítására. Mintha – Nagy László összegzése felől tekintve vissza – az ő komplexitása mozaikosan, montázs-elemeiben, előformáiban készülődne ezekben az életművekben: (...) Erdélyi elsősorban a népdal mélystruktúrája drámaiságának felfedezésével, természetélményének egyetemességével, valamint a konkrét valóság-analízis és a mítoszelvekkel telített képzelet egybekapcsolása révén hoz – főképp Nagy László korai dalaira mutató – eredményeket. (...) Gulyás Pál az archaikus mítoszt – ha túl egysíkúan is és inkább elméletben, mint átütő művek által – egyenesen a kor lírájának megújítási bázisaként veti föl, elméletben már a közvetlen küszöbén járva így a folklórból felszakadó, az archaikus típusú remitológizációs poézisnek. Sinka István rituális, balladás világa pedig – (...) poétikailag részben megoldatlanul, s ideológiailag felemás módon is – végképp felszakítja és az irodalom számára láthatóvá teszi, Nagy László előtt elsőként, az alsó mitológia legbelső, az archaikus világképet őrző forrásait, a magyar folklór mélyrétegeit.”²¹

Nagy László felőli jelentőségében, de esztétikai értékét tekintve is Sinka István a legjelentősebb hármójuk közül.²² Sinka balladáit Aranyéival összevetve a hangütés kemény szikársága, a szürrealisztikus képzelet uralma, a régi népballadáinkhoz fűződő erősebb rokonság tűnik fel. Sinka „népisége még Petőfi előtti, annál barbárabb, keményebb. (...) A naiv mitikus szemléletet a népköltészetből, a maga pásztorvilágából hozta, a mágikus látásmódot pedig az alföldi parasztszekták Bibliái és sámánizmust keverő tanításaiból merítette.”²³

A népi írók hatásától nem független József Attila költészetének, e líra egy periódusának folklorizmusa – ami nála sem csak közvetítés eredménye: „A József Attila-művekben megörökített jelentős számú folklóremlék bizonyítja, a költő közvetlen tapasztalatból is ismerte a falu világát, az ahhoz kapcsolódó szokásokat, a paraszti kultúrát, a folklórt.”²⁴ De miként a folklorizmus sem válik a József Attila-líra centrumává, úgy a József Attila kapcsán gyakran emlegetett „bartókiság” fogalma sem központi magyarázó elve lírájának. Az ezzel kapcsolatos tudományos kutatásokat Jánosi Zoltán összegzi, Tamás Attilától Gyertyán Ervinen, Balogh Lászlón át

Görömbei Andrásig és Csoóri Sándorig idézve azokat a lényeges meglátásokat, amelyek József Attila lírájának „bartóki” jellegét hangsúlyozzák.²⁵ Jánosi a bartóki szintézis elvének legteljesebb megvalósulását Nagy László költészetében látja – ehhez képest beszél József Attila kapcsán „bartókiság”-ról, az idézőjellel is nyomtatékosítva: „József Attila tollán olyan szintézis születik, aminek a népköltészeti archaikum-elvonások, illetve Bartók zenéjének felismert törvényei csupán részei, összetevői, nem pedig mitologikus arculatban az ábrázolás központi helyére nyomuló, hegemoniát mutató poétikai és világképi meghatározói.”²⁶ József Attila gondolatiságában számtalan, részben széttartó filozófia és ideológia összegződik.²⁷ Költészetének egyik különlegessége, hogy ezek végeredményben, „legenergikusabb” téziseikben kioltódva, egyes részleteikben poétikává desztillálódva, összhangba kerülnek egymással, s addig nem látott szellemi teljesség érzetét keltik.

József Attila és Bartók Béla szellemi és művészi kapcsolata, a József Attila költészetére használt „bartókiság” fogalma a költő *Bartók-tanulmányának* vázlatából érthető meg leginkább. Mint Jánosi Zoltán kiemeli, e töredékes, csak vázlatosan fennmaradt, befejezetlen tanulmány azokon a pontokon érdemel különös figyelmet, ahol Bartók zenéje kapcsán „az archaikumból felívelő történetiségről, a világ szerkezetének ellentétes-ellentmondásos jellegéről; az egyensúlyi állapot folytonos hiányáról, a disszonanciáról és ezzel szemben a konzonancia megteremtésére irányuló művészi erőfeszítésről van szó.”²⁸ E szempontokkal József Attila a Bartók-zene néhány nagyon fontos elemét ragadta meg – azokat, amelyek egyúttal az ő líráját is jellemzik! Az egyik legfontosabb, hogy József Attila „Bartók zenéjében (...) fölismeri a duális elvet”,²⁹ a világ szerkezetének oppozíciós természetét, amelyet Szabolcsi Bence részletez Bartók zenéje kapcsán: „Csupa véglet, antinómia és szélsőség. (...) Forrpont és fagyypont, a legkisebb részlet s a legnagyobb egység, a legszélesebb diatónia s a legszűkebb kromatika, a legdiadalmasabb művészi fegyelem s a legféltelenebb felbontóöszön, a legnyugtalanabb cikázás és a legkonokabb állandóság, s mindezekfelett persze Kelet és Nyugat. (...) Művészet, amely minden inkább, mint naiv és egyszerű, de azért a népzene-től újhodik meg; zene, amely alapjaiban idegenkedik az énekhangtól, de a *Cantata profana* Kárpát-

21 JÁNOSI 1996, 217.

22 Vö. „A magyar költészet fejlődésére s későbbi útjára elsősorban Sinka költészete volt nagy hatással.” GÖRÖMBEI ANDRÁS: *Költészetünk és a népi líra* = GÖRÖMBEI 1996, 39.

23 GÖRÖMBEI ANDRÁS: *Költészetünk és a népi líra* = GÖRÖMBEI 1996, 40.

24 N. HORVÁTH Béla, „Egy, ki márványból rak falut...”. *József Attila és a folklór*, 1992, 195.

25 JÁNOSI 1996, 264.

26 JÁNOSI 1996, 265.

27 Vö. „A József Attila-típusú »bartóki« szintézis szélesebb alapot, egzaktabb, gondolatibb és filozofikusabb a remitológizációs típusnál.” JÁNOSI 1996, 267.

28 JÁNOSI 1996, 276.

29 JÁNOSI 1996, 276.

medencei mítoszát csak szóhangok és kórus énektelen énekében tudja elmondani, morajban és vijjogásban! Öntudatlan mélység és értelmi magasság állandó párba-folyik itt, egy pillanatonként megnyert és pillanatonként kiújuló ütközet, amelyet csak az ökölbe fogott és végsőkig feszített, állandóan éber és ugrásra kész formálóakarattal tud győzelemre vinni.”³⁰

III. A kortárs elődök

1. Illyés Gyula, „a számadó juhász”

A nemzeti irodalom gondolati-filozófiai hídjának három fő pillére Németh László, Illyés Gyula és Nagy László életműve. Mindhárman – a hetvenes évek közepéig, nyolcvanas évek elejéig – kortársként kísérték figyelemmel a nyomdokaikon haladó fiatal írók műveit.

A lírai törekvések szempontjából közülük ketten: Illyés és Nagy László, valamint Juhász Ferenc voltak példaadók. Hármójuk kapcsolatát és különbségét Tamás Attila fogalmazta meg plasztikusan: „Juhász Ferenc és Nagy László (...) mítoszvilágához társul a hatvanas évek derekán Illyés Gyula is a maga másszerű: kevésbé látványos, a képzeletet kevésbé felszabadító, viszont szilárdabb gondolati tényezőket magába foglaló (...) mítoszaival.”³¹ Közülük, életrajzi szempontból, Illyés képviselte a magyar irodalomnak József Attiláig, Babitsig visszanyúló folytonosságát, tekintélyét azonban nem csupán ez alapozta meg. Sokkal inkább az az emberi alkat, gondolkodói habitus, amelyet Görömbei András így jellemezett: „Illyés Gyulában mély nemzeti és emberi felelősségérzés élt. Életművének tengelyébe azt a kérdést állította, hogy mit jelent embernek és magyarnak lenni.”³² Poétikai szempontból pedig az a kivételes összetettség, amellyel lírájában ötvözni tudta az avantgárd ösztönzéseket, a szemléletes tárgyiasságot és a népköltészet hatását; a babitsi és József Attila-i gondolatiságot a dolgokhoz közel hajló szemléletességgel és olykor metaforikus látomásossággal. E jellemzőket már korai recepciója észleli, tudatosítja, mint Görömbei András összefoglalása rámutat: „Németh László már 1929-ben írt tanulmányában ész-

revette, hogy Illyés »többöszönő« költő, verseiben »távol-első versöszönők spontán összehangoltsága« ragad meg. Azt is ő figyelte meg, hogy Illyés »legkonkrétabb képei-nek is van némi metafizikai nyilallása«, filozofáló versei sem elvontak, hanem tárgyias realizmusukkal ragadnak meg. Az Illyés-versek közvetlensége mögött Szabó Lőrinc merész képzetkapcsolásokra, zsúfolt és bonyolult látomásra hívta fel a figyelmet: »valami speciális magas-feszültség«-gel telíti a legegyszerűbb verseket is.”³³

Jánosi Zoltán külön kiemeli az illyési líra archaikus népi jellegét: „Az alapvetően objektív és intellektuális illyési verskarakter mögött (...) olyan (...) archaikus eredetű kultúrrétegek húzódnak meg, amelyek geneziséstől fogva a teljes pályán át segítettek tágítani az Illyés-vers látókörét, vagyis nagymértékben járultak hozzá mind jellegzetes szemléleti, mind poétikai dimenzióinak kialakításához.”³⁴ Jánosi motivikus, műfaji és nyelvi népi formák integrálását mutatja ki Illyés költészetében,³⁵ a „Kormos–Juhász–Nagy–Csoóri–Utassy–Ratkó nevével fémjelezhető vonal poétikai törekvéseinek eleven kortársává és ösztönzőjévé”³⁶ avatva ezáltal az eddig inkább a gondolati líra megújítójaként aposztrofált Illyést.

A gondolati ív Illyés verseiben mindig a tárgyiasan konkrét fölé feszül. A *Magyarok* nyitó képei is ily tárgyiasan lecsupaszított, pontos megfigyelésen alapulnak (igaz, itt a konkrét már rögtön általános érvényű is):³⁷ „Négy cölöpön nyaláb szalma, / ez a fészter, az a pajta, / közöttük az aklok, ólak / egymás nyakába omolnak. / Egy jó szél ha kedvet kap rá, / az egészet elfűhatná. // (...) Sátor-forma ma is a ház, / végiben már a ló tanyáz, / ablak előtt a pitvarba / bundán éjjelez a gazda, / nézi a csillagos eget, / sóhajt is hozzá eleget.” Jánosi Zoltán ebben a strófában ismeri fel „az Illyés-féle közvetlen népdal-átültetés egyik legszebb példáját”-t. „Magyar paraszti és történeti sorsvadásokat egyszerre idéz meg, s a mű ritmikai gerincéről is »beszédesen« árulkodik a költői szövegbe simított, a mű harmadik versszakának a végére illesztett népdalsor”.³⁸ A népies hang a gondolati konklúzió egyszerre litániás és racionálisan józan soraiban fokozódik siratóénekeket (és a *Rákóczi-kesergőt*)³⁹ idézővé (a siratók jelleget erősíti a rímek monoton ismétlése): „Haj, szegény nép, haj magyar

30 Idézi: KISS Ferenc, *Csoóri tanszéke* = KISS 1984, Ferenc, *Interferenciák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 271–272.

31 TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1989, 267.

32 GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula emlékezete* = GÖRÖMBEI 2003², 188.

33 GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula emlékezete* = GÖRÖMBEI 2003², 189–190. Vö. ehhez még TAMÁS Attila tanulmányát, amely többek között az abszurd-groteszk vonásokat is láthatóvá teszi Illyés költészetében. TAMÁS Attila, *Gondolatok az Illyés-életmű korszerűségéről* = TAMÁS 1994, Attila, *Értéktörtemők nyomában (Művek, irányzatok, elméleti kérdések)*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 198–199.

34 JÁNOSI Zoltán, „Fegyvert szereztem: bűv-igéket”. *Folklor-áthallások Illyés Gyula költészetében* = JÁNOSI 2005, 82.

35 JÁNOSI Zoltán, „Fegyvert szereztem: bűv-igéket” = JÁNOSI 2005, 91–113.

36 JÁNOSI Zoltán, „Fegyvert szereztem: bűv-igéket” = JÁNOSI 2005, 83.

37 Vö. A vers „egy falu rajzát tágítja teljes magyar sorsképpé.” GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 254.

38 JÁNOSI Zoltán, „Fegyvert szereztem: bűv-igéket” = JÁNOSI 2005, 103.

39 GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 254.

nép, / napod hátra mennyi van még, / talán halott is vagy már rég, / nem vagy több, mint hiú emlék, / már hantot rád én is vetnék, / ha nem a te fiad volnék.” A sirató-motívum ismétlésekor már-már groteszk látomásosság és személyesség ötvözése hoz új poétikai minőséget: „Haj szegény nép, földre rántva / arccal a fekete sárba, / árvábban a földoklónál, / mintha szívemben forognál, / hogy felnyögjék én is, állván / apám pusztuló portáján.”

A Haza, a magasban „– a szellemi haza értékeinek tudatosítása révén – a nemzeti tudat tisztításának egyik programverse lett a magyar irodalomban.”⁴⁰ Szellem-történeti számvetés és az archaikus népi műfajok büvölőinek-bájolóinak, varázsénekeinek szintézise teszi egyedülállóvá a kor (1938) irodalmában: „Dörmögi, testvér, egy sor Petőfit, / köréd varázkör teremtődik. // (...) te mondd magadban, behunyt szemmel, / csak mondd a szókat, miktől egyszer / futó homokok, népek, házak / Magyarországgá összeálltak. // (...) Mert nem ijeszt, mi csak ijeszthet, / nem ölhet, mi csak ölne minket, / mormolj magadra varázsinget, / kiáltsd az éjbe Berzsenyinket.” Történelmi – irodalmi – múlt és pogány hiedelmek és rítusok – varázkör, varázsing – magától értetődő természetességgel kapcsolódnak itt össze. Haza és lélek egymásrataltsága, egylényegűsége fogalmazódik meg *Hazám* című versében: „Fogadj be úgy, ha még jóra-konok / ifjú erőmmel jobbat akarok, / érzem: mozdul óriás tagod: / anyag, de véled lélek is vagyok!” Ugyanezt fogalmazza újra, a haza fogalma helyébe a népet állítva, a *Dülő-útban*: „E nép / löki a vért szívembe, számba az igét. / Hazugság vagyok, pusztá kép / nélkülük, létre nem lehelt agyag”.

Illyés ’48 előtti versei kimagasló példái annak, hogy részben a háborús katasztrófa előérzete, részben a nemzetieskedő politika miatt az adys önostorozás, nemzeti önkritika érvényessége nem járt le. A *Nem volt elég* „hatalmas hiányleltárral és a nagy hőfokú, drámai izzású keserűséggel nemcsak a nemzeti önbírálat nagy verse, hanem egy új értelmű hazafiság, egy új értelmű nemzeti önismeret és öntudat megalkotásának is alapműve.”⁴¹ Kipellengérezzi a nemzetieskedés gesztusokban kimerülő ürességét: „Mert attól nem lett a tiéd, / hogy hizelegve és hazudva / ráragasztottad egy hegycsúcsra / egy király, egy vezér nevét.” Az iránta érzett hűség és az érte való küzdés, kitartás mellett ez a vers is az otthonlét bensőségességében találja meg a haza értelmét:

40 GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula emlékezete* = GÖRÖMBEI 2003², 192.

41 GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 264.

42 VASY Géza – BÉLÁDI Miklós nyomán – utal a *Bartók* és Vörösmarty Mihály *Liszt Ferenc*hez írt verse kapcsolatára. Talán a rapszodikus hangoltságból is következik, hogy Vasy romantikus stílusának érzékeli Illyés művét. Vasy Géza, *Illyés Gyula: Bartók* = VASY 2005, Géza, „*Hol zsarnokság van?*”. *Az ötvenes évek és a magyar irodalom*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 144., 149–150.

*Nem volt elég, nem volt elég
sem a hűség, sem a szívósság,
mitől egybeáll egy-egy ország
s nemzet is lesz a nemzedék.*

*S a bátorság sem volt elég.
Külön-külön bár odahagyta
sorsát a sok hős áldozatra,
az sem volt elég menedék.*

*Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég: hogy megőjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg a helyét.*

E vers anaforás szerkezeteivel részben már megelőlegezi az *Egy mondat* retorikai felépítettségét.

A ’48 utáni Magyarországon az illyési versvilág is áttételesebb formák keresésére kényszerül, amikor a nemzeti önismeret hiányait és sebeit firtatná. A *Doleo, ergo sum* a testi szenvedés változatos kínjait sorolva jut el a társadalmi, egyszersmind általános emberi érvényű szentenciához: „Szent a tanács, mit ma s örökre adni tudok: / népek vezetői, legyetek izzó idegducok!” Megjelennek a különválás, elkülönülés, bezárkózás gesztusai is. A *Duna fiaihoz* még csak kérdez: „Azt hiszitek, van rendelet / a gyermeknek, hogy vesse ki / szívéből ő is szülőházát, / mert abból őt már kivetették?”, az *Adhatsz lakást...*, a „fázom / kívül ma is a meleg karámon” szentenciáját fogalmazva meg példázatokban, perel is a számkivetettség ellen:

*Adhatsz lakást, eleséget, mézet
a kaptárból kivett egy szem méhnek,
harmadnapra elpusztul magától,
azt mondja a méhészt, hogy: magányt hal.*

*Adhatsz tetőt, tündöklőt a fényben,
és hatalmat s dicsőséget nékem,
nem pompázni, de pusztulni tettél,
ha népemből szál magam kivettél.*

A szülőföld és haza, a nemzeti hagyományok visszerlése ihlet olyan történelmi tablókat, mint az *Árpád*, a *Zrínyi*, a *költő*, a *Széchenyi hídja*. S leggazdagabban, gondolatiság és metaforikusság tökéletes szintézisét hozó poétikával, erő- és varázsének, illetve siratóének archaikus emlékeit ötvöző összetett indulatisággal a *Bartókban*, a jogfosztottság éveiben a legegyszerűbb emberi jogokat viszszerelő nagy rapszodiában.⁴² „S jogunk van / – hisz halandók s életadók vagyunk – / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni ugyesem tudhatunk” – fogalmaz Illyés szikár

szentenciózussággal, ellenpontozva a kor rettenetét látomásos képekben érzékeltető részeket: „volt törvény abban, hogy éppen e nép / lelke mélyéből, ahová leszálltál, / hogy épp e mélység még szűk bányatoroka / hangtölcsérésén át küldted a sikolyt föl / a hideg-rideg óriás terembe, / melynek csillárjai a csillagok?” „A *Bartók* 1955-ben, a kötelező optimizmus idején a magyar nemzeti önismeret alapkérdésére válaszolt, midőn drámai szemléleti küzdelem érveiből kibontotta azt a gondolatot, hogy »növeli, ki elfődi a bajt«. Illyés törvényt látott abban, hogy éppen a magyar nép lelke mélyéről tört föl a bartóki zene. A nemzeti lét kérdésére adott válasz lehetett általa egyetemes érvényű szemléleti és magatartásmodellé.”⁴³

Az öregedő Illyés világosan látta a nemzeti irodalomban reá hárult küldetés felelősségét. A számadó juhász szerepében foglalta össze ezt, a fiatalabb nemzedékekkel való kapcsolatának lényegét pontosan rögzítve: „Őriznem kell egy nem-enyém vagyont. / Rám néz egy jégverés-csöpülte nyáj.” (*Számadó*) A magyarság sorskérdéseinek megfogalmazásában még mindig ő volt az egyik legfőbb példa. Világosan látta, hogy „a tizenötmilliónyi magyarság egyharmada alapvető nemzeti jogai tekintetében jogfosztott állapotban él, műveltségét nem szerezheti meg anyanyelvén, elemi emberi jogait korlátozzák.”⁴⁴ Ennek ad hangot az anyanyelvhez írt ódája, a *Koszorú*, a „szél-kaszabolta magyar nyelv” katalógizáló: felsoroló-halmozó szerkezetekbe foglalt himnusza. Illyés e küldetéses magatartása a „Rongy-Lobogó”, „a Mohács-nép, a Búvópatak Ország” (*Őreg szivekben élsz és...*) korában is megkérdőjeleződni látszott az újabb irodalmi és irodalomelméleti folyamatok felől. Paradox módon a „Hullj pajzsnak holtan is megszabdalt honodra” (*Peroráció: záróbeszéd*) szerepét utólag hitelesítette a műalkotások tömegsírjából exhumált nagy verse 1950-ből (a megírás ideje?),⁴⁵ illetve 1956-ból (a megjelenés ideje): az *Egy mondat a zsarnokságról*. Ez a – mint később részben a *Koszorú* – katalógizáló struktúrákból építkező vers „egyetlen nagy, tautologikus körmondat felszabadító retorikai lendületével nevezi meg mindazt, ami mindennapos tapasztalatként már-már egy nemzetet fosztott meg saját identitásától. Az újabb magyar líra egyik legnagyobb alkotásában végre az evidencia erejével tör felszínre a tragikus felismerés,

hogy e mindent megmérgező korszakban az élet egyetlen szférája sem maradhatott érintetlen a totalitarizmus fekélyétől”.⁴⁶

A lapidáris, szillogisztikus-szentenciózus tagmondatszerkezetek az evidencia, a megfellebbezhetetlenség szintjére emelik a zsarnokság tényét. A zsarnoki hatalom egyenlő érvénnyel porlasztja szét az én-identitást, a magánéleti-családi szféra otthonosságát, a szülő-gyermek, férfi-nő kapcsolatot, a közösségi lét színtereinek szentségét és a műalkotások erkölcsi érvényét. Az *Egy mondat* – életrajzi-kronológiai szempontból is az illyési mű aranymetszésponjtján – úgy segített visszanyerni a nemzeti irodalom és az illyési küldetéses-számadói szerep hitelét, hogy mindeközben „érvényessége egyetemes, mindenféle zsarnokság ellen szól”.⁴⁷

2. Juhász Ferenc, a mindenség summása

A nemzeti irodalom mai képviselőinek máig kortársa az a Juhász Ferenc, aki részben még az ifjú Nagy Lászlónak is példa volt indulásukkor. Szemlélete, világképe a pályakezdés első éveiben még nem ígerte azt a fordulatot, amelyet Nagy Lászlóval ketten hajtanak végre a költészetben az ötvenes években. Műfajiszerkezeti jellegzetességeiben azonban már első epikus darabjai (*A Sántha család, Apám*) új – legfeljebb Illyés Gyula és Weöres Sándor műhelyében társra lelő – költői formát és poétikát ígérnek. Később szinte az egész korábbi magyar költészet újraéled Juhász költői forradalmában: „Vörösmartys hang, romantikus emelkedettség ugyanúgy jellemzi, mint az Adyéra emlékeztető kurucos dac. Arany János töprengő hangjait is megszólaltatja, de tud szárnyalni Petőfi módján. Mindebből egyéni színeket kevert ki...”⁴⁸ Az indulás „Új hazát teremtünk!” (*Tág napló*) jellegű hite, optimizmusa fokozatosan sötétül el, *Freskó-részlet* című kocsmai életképében már „a szegénység színei komorlanak, a beszűrődő tücsökzene is rémült, (...) mindent elnyel az italba ölt indulat füstje.”⁴⁹ Az igazi nyitánya a nagy Juhász Ferenc-költészetnek azonban csak 1954-ben jön el, *A tékozló országgal*. A krónikás-szerep, 1514-be távolítva a verstörténést, Dózsa György alakját helyezve a vers

43 GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 271.

44 GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 272.

45 A kérdőjel okához l. DOMOKOS Máttyás: *Több mondatban – egy mondatról* = DOMOKOS Máttyás, *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról*, Kortárs Kiadó, Budapest, 1998, 71–86.

46 KULCSÁR SZABÓ 1993, Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum kiadó, Budapest, 35.

47 GÖRÖMBEI András, *Illyés költészete és a nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 2003², 269.

48 RÓNAY György, *Istentől átjárt poézis: Juhász Ferenc* = RÓNAY 2002, György, *Isten nem halt meg. A huszadik századi magyar spirituális líra*, Szent István Társulat, Budapest, 189.

49 BODNÁR 1993, György, *Juhász Ferenc*, Balassi Kiadó, Budapest, 22.

centrumába, a kimondás lehetőségeit volt hivatott tágitani.⁵⁰ (Ez igaz még akkor is, ha figyelembe vesszük Vasy Géza megfigyelését, miszerint a vers történelemfelfogása – urak és nép sematikus szembeállításával – „meglehetősen marxizáló jellegű”).⁵¹

A vers struktúrájának összetettségét a legalább hármas rétegeztség adja, a szétválaszthatatlanul egymásra épített rétegek a bartóki modell elve szerint kapcsolódnak egymásba: „nagyfokú stilizálással emeli át a tárgyat a történetileg konkrétból az egyetemesbe, a valószínűleg egyediből a mítoszi általános szférájába, s teszi mindezt úgy, hogy a különböző síkokat az alkotói jelen idő látószögéből fogja egységbe”.⁵²

A *Jeremiás siráma*ból vett mottó⁵³ utolsó szavaiban, a bibliai idézet és a sirám, siratóének architextusa révén időtlené, a jelent is átható érvényűvé válik a kiáltás: „fiaim elvesztek, mert győzött az ellenség”. A versindító szituáció is a jeremiád, a panasz műfaját idézi meg: „Árva nép, pusztaság, téged ki fog majd méltón elsiratni?” A „vak, öreg paraszt” énekében a siratót átokmondás színezi – e betétdalban Juhász ötvözni tudja a népköltészeti ihletésű versmenetet a krónikás-ének veretes, ódon zengésével:

*Fölkelt nép, pusztítsd hát az utat vidáman,
gyomláld ki e földet mérgező fattyától,
irmagja se legyen,
se völgyön, se hegyen
a gonosz sátánnak – a gonosz sátánnak!*

*Szent dülásod áldom, nagy lázad lemérem,
nap-csillagként izzik a te lázad, vérem.
Torkom már kiszáradt,
leteszem kifáradt
öreg citorámat – öreg citorámat.*

Itt ugyanakkor már teljességében mutatkozik meg a Juhász egész későbbi költészetét átható természeti: növényi-állati-ásványi metaforika, az a mindenség-tenyészet, amely az évek során nem csak a versbe vont emberi világot fonja át és fojtja szinte meg, de egy példátlan költői tehetség invencióit és energiáit is.

A *tékozló ország* közvetlenül allegorikus olvasatánál termékenyebb egyetemes érvényét figyelembe vennünk: e mű „szimbóluma minden olyanfajta társadalmi

helyzetnek, amelyben egy közösség nem képes élni a maga jobb lehetőségeivel. Maga a cím (...) voltaképpen a mű legfontosabb gondolatait és sejtéseit summázza, s olyan jelkép, amely már szinte a mítoszok világába vezet, (...) s így a magyarság történelmi sorsmetaforájává válik...”⁵⁴

Szintén még az ötvenes évek nagy költői eseménye volt Juhász *Szarvas-éneke*. A *szarvassá változott fiú kiáltása a titkok kapujából* – miként Illyés *Bartók* című verse is – a Bartók-évforduló ihletéséhez kapcsolható: a vers a *Cantata profana* költői parafrázisa. Juhásznak itt archaikus népit és európai modernséget olyan szinten sikerült ötvöznie, amelyre korábban nem volt példa. A különemű elemek diszharmoniója képes a bartóki zene feszültségét megközelíteni:

*anyám, édesanyám, nem mehetek vissza,
száz sebem kiforr szín-arannyal,
naponta lerogyok, száz golyó szűgyemben,
naponta fölkelek, százszor teljesebben,
naponta meghalok három-milliárdszor,
naponta születek három-milliárdszor,
szarvam minden hegye kettős-talpú vas-villanyoszlop,
szarvam minden ága magasfeszültségű-áramvezeték,
szemem nagy kereskedelmi hajók kikötője,
ereim fekete kábelek,
fogaim vas-hidak, szívemben tajtékanak
a szörnnyel-hemzsegő tengerek,
minden csigolyám nyüzsgő nagy-város, füstölgő
kő-bárka a lépem,
minden sejtem nagy gyár, atomom naprendszer,
heregolyóim a nap-hold, a tejút gerincvelőm,
az űr minden pontja testem egy-egy része,
galaktika-fürtök agyam egy sejtése.*

A vers archaikus népi mítoszok sokféle változatát ötvözi: ilyen „az eredetmítosz, a beavatás (a felnőtté válás) szertartása-mítosza, az átváltozásé s ezzel együttjárva a halálé is és az újjászületésé is.”⁵⁵ Népballada, hősének és hívogató műfaji kereszteződéseiben⁵⁶ nyeri el formáját Juhász hosszúverse. De ihlető mintái között a Bartók feldolgozta vadászkolinda, a Kalevala, a magyar csodaszarvas-mítosz, maga a bartóki zene, a népi műfajok maradványai éppúgy fellelhetők, mint József Attila

50 Vö. *A tékozló ország* „tárgya – a Dózsa-forradalom – a magyarság tudatában nem egyike a történelem epizódjainak, hanem örökké élő figyelmeztetés nagy nemzeti sorsfordulói idején. (...) Bizonyos, hogy összefüggés van a kor társadalmi depressziója és az eposz pusztulást idéző képeinek megállíthatatlan áradata között.” BODNÁR 1993, 28.

51 VASY 2003, Géza, *Szarvas-ének. Közelítések Juhász Ferenc életművéhez*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 14.

52 FÜLÖP László, *Kísérletek Juhász Ferenc költészetéről* = FÜLÖP

1976, László, *Élő költészet. Pályaképek és vázlatok mai magyar költőkről*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 293.

53 „Egy olyan korban születik meg ez a mottó, amelyben a *Biblia* ideológiai mélynek számított, s amelyben az írott és szóbeli megnyilatkozásokat egyaránt marxista idézetekkel illet megtűzdelni.” VASY 2003, 13.

54 VASY 2003, 15.

55 VASY 2003, 45.

56 Vö. VASY 2003, 47–48.

tájverseinek, Weöres hosszúverseinek vagy éppen Kassáknak a hatása. A verset archi- és intertextuális mintázatokban gazdag, a szülők–fiúk, régi–új, elszakadás–elhivatás, otthonosság–idegenség kettőseit ábrázoló motívumok alkotta szöveve világirodalmi összevetésben is a modernség kiemelkedő darabjává avatja.

Juhász még számtalan nagy versével okozott örömet olvasóinak és íróársainak (és bosszúságot az irodalompolitikának). A *Fekete páva*; a *Vers négy hangra, jajgatásra és könyörgésre, átoktalanul*; a *Babonák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb*; a *Krisztus levétele a keresztről*: változatok a hosszúversre, az alkotói és emberi elmagányosodásra, a mind idegenebb társadalom és a költői személyiség közötti szakadéokra, a juhászi poétika kiteljesedésére. S az ars poeticus portré- és sirató-versek sora: *József Attila sírja*; *Ady Endre utolsó fényképe*; *Latinovits Zoltán koporsója kívül-belül teleírva, mint az egyiptomi múmia-bábok* – vitathatatlanul fontos darabjai az újabb magyar irodalomnak, s ösztönzői a fiatalabb nemzedékeknek. De poétikailag és szemléletileg nem sok újat hoznak e művek, a Juhász-hatás lényege már nem változik, mert maga a Mű is beledermeg egyforma dinamikájának statikájába.

S bár *A halottak királya* kapcsán még Görömbei András védelmébe veszi a Juhász Ferenc-i poétikát,⁵⁷ napjainkra mind nyilvánvalóbbá vált e poézis önmagába záródása. Legtöbb kritikusa, olvasója számára feltűnő „a költői artikuláció gyengülése, az önisméltés”⁵⁸ mind gyakoribbá válása.⁵⁹ 1974-ben Tamás Attila *A megváltó aranykard* kapcsán „az előre tudott magasba ívelések” zárósorairól szól, leszögezve: „A megújulás kötetét mégsem tudnám *A megváltó aranykard*ban üdvözölni, mint ahogyan a kiteljesedését sem.”⁶⁰ A pályatárs, Csoóri Sándor rezignáltan összegzi egy kivételes tehetség önkörében rekedését: „... azt hitte, hogy a hatalmas objektíválás majd közelebb viszi őt az istenüléshez. Sajnos csak a méretek növeléséhez vitte őt közelebb, s valamiféle fennkölt monotoníához.”⁶¹

Juhász Ferenc költészete eleinte egyenrangú hatású példa volt Nagy Lászlóval. Költői útja, a mindenség biológiai teljességét integráló látomásai azonban kevésbé voltak újragondolhatók a későbbi nemzedékek számára –

s még kevésbé akkor, amikor e líra önisméltésével szinte önmagára zárult. Legközelebbi rokona – világlátásában, a biológiai érdeklődés és szemlélet tekintetében – Tornai József; csakhogy az ő lírája a lét más dimenziói felé is nyitott, mindenség-ihletébe a gondolatiság éppúgy belefér, mint a képzuhatagos látásmód. Nyelvi ösztönzője volt Döbrentei Kornél lírájának is – Döbrentei azonban a mindenség-metaforáit is a magyar történelem konkrét eseményeire és az azokból fakadó létértelmezésre, a jelenkori társadalmi helyzet elemzésére vonatkoztatja. A nemzeti irodalom újabb nemzedékeinek genezisében kitörölhetetlenül ott van az érett Juhász Ferenc költészete – e lírai horizonton azonban megbízhatóbb iránytűnek bizonyult – Illyés Gyuláé mellett – Nagy László életműve.

3. Nagy László és a bartóki modell

Utólag, az einsteini, heisenbergi fizikát vulgarizálva a minden relatív csatakiáltásával színre lépő, az etikai és szellemi értékek inflálódását, a közösségi és egyéni integritás felbomlását hozó (és mindezt szinte mindenkinek kötelező portékaként kínáló) nagy posztmodern vásárban anakronisztikus figurának, afféle nyelvöltögető bohócnak tűnt Nagy László a maga erkölcsi szilárdságával, emberi tisztaságával és alkotói következetességével. Nemzedékek tisztelték szellemi atyjuként, mesterükként tekintettek rá még azok is, akik személyesen sohasem találkoztak vele – az ő szellemi nagyságát megtépzva, alkotói útkereséseit eltévelyedésnek, poétikáját avítottak bélyegezve lehetőknek tűnt a fél magyar irodalom leértékelése, elhomályosítása. Mintha az egyik szín akkor ragyogna csak igazán, ha kontrasztját letöröljük.

De mindez csak az érem egyik oldala.

Jánosi Zoltán, akinek 1996-ban megjelent nagyszabású vállalkozása, a *Nagy László mitológikus költői világa* nemcsak Nagy László életművét közelíti meg részben új szempontból, az archaikus remitologizációt állítva e líra centrumába, hanem a jelenség világirodalmi és magyar irodalomtörténeti fázisairól is gazdag képet ad (mondhatni, két könyvet ír meg egy kötetben), már ekkor rámutat: a Nagy László

57 GÖRÖMBEI András, *A halottak királya* = GÖRÖMBEI 1986, András, „Ki viszi át...?”, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 169.

58 KIS PINTÉR Imre, *Mit tehet a költő? (Juhász Ferenc Összegyűjtött versei margójára)* = KIS PINTÉR 1979, Imre, *Helyzetjelentés*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 198.

59 Ellenpélda is akad: Pomogáts Béla kultikus rajongással zárja a Juhász költészetét elemző könyvének bevezetőjét: „... Juhász Ferenc, akinek a mögöttünk lévő évtizedben nemegyszer kellett szembesülnie a közömbösség, az értetlenség, mi több, a rosszindulat megnyilvánulásaival, sokunk meggyőződése értelmében ma is

és minden időkben az örök magyar költészet legnagyobb alkotó egyéniségei közé tartozik.” POMOGÁTS Béla, *A hevenőt éves költő. Bevezető helyett* = POMOGÁTS Béla, *Költői univerzum. Tanulmányok Juhász Ferenc költészetéről*, Littera Nova Kiadó, Budapest, 2003, 7.

60 TAMÁS Attila, *Periódusváltás határterületein? (Félhangos töprengések újabb verskötetek olvastán)* = TAMÁS 1994, 206.

61 CSOÓRI Sándor, *Természet és líra* = CSOÓRI 1994, Sándor, *Tenger és diólevél I-II. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994*, Püski Kiadó, Budapest, 268.

líróját érintő súlyos bírálatoknak irodalomtörténeti jelentőségük és hasznuk van. „A kritikai meglátások egyes elemeinek bevonása a Nagy László-mértékrendbe azért megkerülhetetlen – hangsúlyozza Jánosi –, mert az egészszelűség megroppanására utaló jelenségek kerülnek felszínre a lírikus utolsó pályaszakaszában. (...) Ezeknek a tüneteknek a felmutatására és értelmezésére a hagyományos értékrenddel polemizáló kritika tesz először határozottabb kísérletet.” Jánosi is hozzáteszi persze, hogy e kritikai irány és mentalitás „kizárólagos normatív mércének elfogadása (...) végtelenen tagadná meg s vetné ki irodalmunk értékei közül a Nagy László-líra java részét, torzképet nyújtva az életműről.”⁶² Mert nem is annyira Nagy László méretett meg e kritikákban, mint inkább a mérőedény: az új kritikai, irodalomelméleti gondolkodásmód találtatott súlyosnak, jelentősnek. Nagy László pedig a posztmodern legújabb elvárásaihoz képest túlon túl könnyűnek.

Ezek után hatásos retorikai fordulat volna bebizonyítani, hogy Nagy László lírája részben még e posztmodern elvárásoknak is megfelel. Hisz ne feledjük: e gumi-fogalom olyan XX. századi léttapasztalatokat fog át, amelyek alól senki nem vonhatja ki teljesen magát. Nagy László költészetére is hatással voltak azok a filozófiai gondolatok és társadalmi folyamatok, amelyeket a posztmodern gondolkodói és alkotói fontosnak tartanak. Ahogy Jánosi Zoltán fogalmaz: „A teremtésmítoszi elveken alapuló világkép megrázkódtatásának és bomlásának tünetei – főképp a humánus-sűrítő központi hős megroppanása s perifériára vagy köznapi viszonylatokba kerülése – idéznek elő olyan modulációkat, amilyeneket a centrált egésze lemondó irányzat (és annak előzményei) lényegi elemekként tartalmaznak.”⁶³

Csak hogy hamis volna azt a periódust kiemelni Nagy László lírájából, amely, mellesleg, a korábbi köteteknek is következménye. E költészet – miként bármely nagy művészi teljesítmény – korszerűsége kapcsán az igazi kérdés az, tud-e szólni hozzánk ma és holnap is a teljes életmű, minden pályaszakaszának, verseskötetének legjelesebb darabjaival, s hatással van-e az őt követő művészek és művek szemléletére, gondolati világára, poétikájára.

A Nagy László-líra centrumában a felnagyított költői személyiség áll. A cselekvő, küzdő, megítélő attitűd vershősét azonban leegyszerűsítés a megkésített romantika váteszének tekinteni. E lírai magatartás korszerűsége aszerint ítéltetik meg, hogy a korérzékelés kópiáját vár-

juk-e tőle (mint teszi azt nemegyszer a posztmodern kritika), vagy éppen ellenkezőleg, a szembenállás etikai érvényére helyezük a hangsúlyt, mint Görömbei András is: „... rendkívüli jelentőségű az, hogy ez a költői személyiség a sokféle módon motivált és megideologizált tehetetlenség, töredékesség és passzivitás korában létérdekű, minőségihitű, cselekvő, küzdő személyiség.”⁶⁴

S hogy mennyiben új, miért eredeti és világirodalmi szinten is korszerű e lírai magatartás, arra Jánosi Zoltán adott teljes körű érvényes választ. E vershős ugyanis nem a romantika világából meríti erejét, hitét, hanem szinte egymaga képezi az archaikus remitológizáció mint világkép és alkotói módszer gondolati és etikai centrumát. „Egyedüli hőse, hős-alternánca (a stilizált én és társai), a totemős, ősatya, demiurgosz és kultúrherosz vonásait egyesíti szinkretikusan, ez a samanisztikus, világteremtői, hősi, mediatori jellemzőket sűrítő figura pedig egyértelműen a legarchaikusabb mítoszok sajátja (mitológiai prototípus).”⁶⁵ Nagy László költői énje jóval kevesebb teret ad az életrajzi olvasásnak, mint például két legfontosabb elődjéé, Ady Endréé és József Attiláé.⁶⁶ Ez a költői én a teremtésmítoszok világteremtő hőseinek leszármazottja, így maga is világteremtő (azaz a versvilágot is a maga demiurgoszi-kultúrheroszi tetteivel létrehozó), ugyanakkor hangsúlyozottan teremtett, vagyis elsősorban a költői világ működése felől értelmezhető (még akkor is, ha *etikai* értelemben valóban erős párhuzamok figyelhetők meg a tapasztalati én – Nagy László – és a költői én között).

A vátesz helyett e vershős médiumként értelmezése új fénytörésbe állítja Nagy László költészetét. „Ez a hős korántsem az ő felnagyított személyisége, hanem a jövőjébe néző nemzeti és emberi közösség médiuma. (...) Poétikai »ruháza« az archaikus mítoszból veszi képeit, humanitását és morálját a történelem tanulságai-ból meríti, látószöge pedig a jelenét megítélő költő pillantásából nyílik.”⁶⁷ Egyszerre személyes és archaikusan egyetemes e lírai hős, az egyéni és az emberi lényeg kivonata, érzékelő, megítélő és közvetítő személyiség. Archaikus és modern médium.

Jánosi Zoltán rámutat, hogy a posztmodern esztétika konvencionálisnak, kiüresedettnek tartja a mítikus világlátást.⁶⁸ Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete Juhász Ferencről szóló fejezetében nem csak Juhászra, de jól érzékelhetően Nagy Lászlóra is vonatkoztatva

62 JÁNOSI 1996, 14–15.

63 JÁNOSI 1996, 15.

64 GÖRÖMBEI András, *Nagy László organikus költői világa* = GÖRÖMBEI 1999, 112.

65 JÁNOSI 1996, 23.

66 Vö. „Nagy László – bár költészetéből kibogozható az alkotó számos életrajzi adata, főként az 1956 előtti időszakból – alapvetően nem

életrajzias költő, a biográfia számára a szimbólum- és mítoszteremtés eszköze.” VASY Géza, *A látomásos-szimbolikus-mítoszi költői forradalom Nagy László lírájában* = VASY 2005, 209.

67 JÁNOSI 2003, Zoltán, *A Csodafü-szarvas. Poézis, ember és univerzum Nagy László költeményében*, Nagy László Szellemi Öröksége Alapítvány, Iszkáz, 22–23.

68 JÁNOSI 1996, 16.

mondja, hogy „olyan művelődésszerkezeti és tájékozottságbeli hiányosságokkal kerültek (...) hirtelen a magyar költészet arcvonalaiba, hogy nemigen észlelték: az acélkohók, kombájnok és traktorok díszletei között – a kései Benn vagy Celan, Lowell és Michaux, Plath és Bachmann korában – a XIX. század szellemét hozták vissza a magyar irodalomba.”⁶⁹ E megállapítás nem csak azért kérdéses érvényű, mert a felsorolt nyugati szerzők nem az acélkohók, kombájnok és traktorok világában éltek, mint ahogy az avítottak tűnő szellemet sem Juhászék, hanem a szocializmus hozta a mi vidékünkre. Sokkal inkább azért egyoldalú, mert egy bizonyos világirodalmi tendenciát kér számon a (huszonéves) költőkön, azt sugallva, hogy ez a világirodalom.

Ismét csak Jánosi Zoltán tárta fel legteljesebben azt a világirodalmi kontextust, amelybe nemcsak illeszkedik Nagy László lírája, de amelyben az egyik legrangosabbnak is minősül. „Nagy László költészete Európának hasonló – történeti és kulturális értelemben vett – »peremvidékén«, civilizációs és történelmi folyamatok törésvonalában bontakozik ki, akár a századelőn az ír Yeats, a finn Eino Leino, az orosz Jeszenyin, a román Cosbuc, a spanyol García Lorca lírája” – nevezi meg Jánosi az elődöket.⁷⁰ De nem csupán a nevek, hanem a peremlét, a történelmi törésvonalak hangsúlyozása is fontos itt. A remitológizáció poétikai elvében – az európai Dylan Thomas, Walt Whitman, Guillaume Apollinaire, Thomas Mann, az orosz Mihail Bulgakov mellett – olyan latin-amerikai rokonait nevezi meg Jánosi, mint Nicolas Guillén, Pablo Neruda, a prózáíró Alejo Carpentier, Jorge Amado, Miguel Angel Asturias, José María Arguedas, Gabriel García Márquez, illetve a remitológizáció második európai szakaszából Vasko Popa, Miodrag Pavlovič.⁷¹ Korábbi tanulmányában említette még Rafael Albertit, Lucian Blagát, az oroszok közül Oszip Mandelstamot, Borisz Paszternakot és Marina Cvetajevát.⁷² A folyamat társművészetekben jelentkező változatait pedig olyan művészek gazdagí-

tották, mint Picasso, Klee, Miró, Chagall, Bartók, Sztravinszkij, Manuel de Falla.⁷³

Kétségtelen, ez egy másik névsor, mint Kulcsár Szabó Ernőé, de aligha jelentéktelenebb. Nagy László tájékozódása és ennek következtében lírája együtt mozog, együtt lélegzik a kortárs világirodalom és társművészei több jelentős alkotójának életművével.

Az archaikus remitológizáció elsődleges forrása persze Nagy László számára sem a világirodalom, hanem – miként Bartók Bélánál is – a folklór archaikus rétegei. Jánosi Zoltán arra is rámutat, hogy e szempontból is első és egyedülálló a magyar lírában Nagy László műve. Bár támaszkodhat néhány elődje, elsősorban Csokonai, Petőfi, Arany, Ady, József Attila, Erdélyi József és Sinka István eredményeire, nála valósul meg az a hármasság, amely a legszűkebb értelemben vett „bartókiság” lényege: archaikus mítosz, történeti látásmód és korvalóság ötvözete.⁷⁴

A Németh László *Magyar műhelyéből* származó fogalom amilyen kanyargós utat járt be azóta, úgy lett jelentésében mind megfoghatatlanabb. Képlékenysége révén elvesztette körvonalait. Bár igaza van Kiss Ferencnek, „az ilyen modellek sosem lehetnek olyan szabályszerűek, mint a manökenek, nem másolásra, hanem orientálásra valók”,⁷⁵ ám a bartóki modell fogalmába foglalt összetevők közül ha néhányat kiemelünk – mondjuk nemzeti és egyetemes kettősségét és a diszharmonióból teremtett harmóniát –, aligha mondunk vele olyasmit, ami ne lenne jellemző Bartókon kívül mondjuk Sztravinszkij – sőt akár Wagner – zenéjére is. Ha a zenetudomány idegenkedik az irodalomtörténet „bartóki modell” fogalmától,⁷⁶ ezért részben e körvonalazatlanság a felelős. Részben pedig az a felületesség, amellyel figyelmen kívül hagyják Jánosi Zoltán kutatását, amelyben – valóban a bartóki zene lényegét megragadva – a fogalom pontosabb meghatározását adja (integrálva abba sok korábbi kutató eredményeit).

Somfai László esszéjében, a nemzetit a nemzetieskedővel azonosítva, Bartók magyar népzenei gyűjtéseit

69 KULCSÁR SZABÓ 1993, 49. Vö. még: [A fiatal Nagy László], „Hátrányai nagyok voltak: nem a városi magas műveltségbe nőtt bele természetesen módon, csak korlátozottan volt alkalma megismerkedni az őt érdeklő költészettel. Vagyis tehetségének nem megfelelően vehette birtokba az irodalmat, tizenéves korában nem vagy csak részlegesen valósíthatta meg azt a legnagyobbakra jellemző szellemi állapotot, amelyben az író számára a teljes irodalomtörténet jelen idejű folyamatos tudássá válik és így a diszkurzus közege lesz.” TOLCSVAI NAGY 1998, Gábor, *Nagy László*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 15. Tolcsvai Nagy fontolóra sem veszi, a pályakezdő költőnek nem vált-e e „városi” és „teljes” világirodalmi műveltség helyett inkább hasznára az az archaikus folklór-örökség, amit otthonról hozott.

70 JÁNOSI 2003, 11.

71 JÁNOSI 2003, 8–17.

72 JÁNOSI 1996, 77–78.

73 JÁNOSI 1996, 76–77.

74 Vö. JÁNOSI 1996, 120.

75 KISS Ferenc, *Csoóri tanszéke* = KISS 1984, 270.

76 Az egyik legjelentősebb Bartók-kutató, Somfai László olyannyira félreérti az irodalomtörténet e fogalmát, hogy tanulmányában egyenesen ignorálandónak nevezi: „A »Bartók-modell« lehet írói és más művészeink önigazoló eszme-futtatásának toposza; minden alkotónak joga van onnan meríteni inspirációt, ahol rátalál. Viszont, ha maga Bartók már nem teheti, a zenetörténészeknek joga, sőt kötelessége ignorálni a Bartókból önkényesen eredeztetett ideológiákat.” SOMFAI László, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében? Nacionalizmus, „népek testvérré válása”, világzene* = ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005, Ignác – Mihály (szerk.), *Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó*, Budapest, 2005, 231. Vö. még „... a »Bartók-modell«, mint a kortárs magyar művészet programja, egy időben szinte vallásos tisztelet tárgyává lett, a »ne legyenek idegen isteneid« kizárólagosságával.” TALLIÁN 2006, Tibor, *Bartók Béla 125*, Muzsika, 2006/március, 5.

statisztikailag összevetve szomszéd népek zenéjének gyűjtésével,⁷⁷ marginalizálja Bartók etnomuzikológusi és zenei életművének nemzeti érdekét és értékét: „Noha napjainkig számos kísérlet történik arra, hogy kimutasuk-felnagyítsuk a XIX. századi magyar zene és Bartók, illetve Kodály kapcsolatát (a verbunkos újrafelfedezését konstatálva mindkettejükénél az 1920-as évektől írt kompozícióikban), a magyar műzene csúcsteljesítményeiben a hagyomány kontinuitása helyett inkább diszkontinuitásról beszélhetünk. (...) Kendőzetlenül fogalmazva: Bartók és Kodály új alapokat keresett magának, mert provinciálisnak találta a századfordulóra kiüresedett magyaros műzenét, ízlésrombolónak a nemzeti szórakoztató zenét, a nyugatosok zenéjét meg egyszerűen németnek. Zenéjüket nem társadalmi igény hívta életre, hanem két küldetéstudattal megáldott tehetség nagyot akarása.”⁷⁸ Somfai amit elszigetelt, a zenei senkiföldjéről származó programként vázol,⁷⁹ a dolog lényegét tekintve pontosan egybecseng azzal az irodalmi szándékkal, amit S. Varga Pál elsősorban Kölcsey és Arany munkásságához kapcsolva hagyományközösségi elvként értelmezett. Ha elfogadjuk, hogy a zenei hagyományok kevesebb inspirációt adtak,⁸⁰ akkor is szembe-tűnő a XIX. századi irodalmi folyamatok s Bartók és Kodály programjának rokonsága – lett légyen ez bármily kevésbé tudatos. A bartóki modellt a hagyományközösségi paradigma XX. századi, az eredetihez képest jelentősen módosult, annak egyik legfontosabb jegyét azonban továbbra is őrző változata. Az anyanyelv és a népiség (népélet, néphagyományok, népköltészet) nemzeti jellege él tovább e modellben, kiegészülve új szempontokkal, a kor kihívásaira adott új válaszokkal.

Maga Somfai így folytatja: „Nem kis idealizmussal, a művészeteket eltartó polgárréteg helyett az egész néphez akartak szólni, Kodály legalábbis ezt remélte. Bár az európai zenetörténetben megkésettnek tűnt, a parasztzenei hagyományt választották kiindulásul. Annak romlatlan ősiségével és szépségével szembesítették a komolyzenei életet lényegében vállalán hordozó kozmopolita

városi polgárt, akarta[,] nem akarta.”⁸¹ A „*Parasztszenék nyomán világzene*”⁸² koncepció jegyében Somfai igyekszik elfedni azt a szempontot, hogy „Bartók a rá jellemző pátozmentes modorban többször kifejtette, mi indította el a paraszti népzene megismeréséhez és saját zenéjének a népzene szellemében való megújításához vezető úton: nemzeti zenei megújulási programját a személyes és nemzeti önazonosság új tartalmainak keresése határozta meg.”⁸³ Pedig másutt mintha Somfai is erre utalna – hogy másként volna értelmezhető e kijelentésének második fele: „Bartók csak az, ami: a XX. század valószínűleg legjelentősebb magyar zeneszerzője, talán legjelentősebb magyarja”?!⁸⁴

Az a körülmény, hogy Bartók gyűjtései során megismerte és zenéjében – legalább olyan gazdagon – felhasználta más népek parasztszenéjét, éppenséggel nem csökkenti művészete nemzeti értékét: egyrészt munkássága ezáltal csak összetettebbé és termékenyebbé vált nemzeti identitásunk feltárása és önkifejezése tekintetében is. A román és szlovák népzene (vagy akár Bartók keleti gyűjtése és annak saját műzenéjébe integrálása) mind rokon vonásaival, mind különbségeivel árnyalja, gazdagítja és pontosítja nem csak a magyar parasztszenéről alkotott képünket, de saját nemzeti önismeretünket is. Másrészt módszerével Bartók nem elsősorban nemzeti paraszti kultúrákhoz jutott közel, hanem e nemzeti paraszti kultúrák archaikus rétegei révén – s ez mutat rá Jánosi Zoltán archaikus remitológizáció koncepciójának lényegére – az egyetemes emberre: „... az ősi kultúrák a mélyben összeérnek: a nemzeti genézist és a közös emberit egyszerre teszik átélhetővé.”⁸⁵ Ahogy Für Lajos fogalmaz: „A fölfedezett zene Bartók szemében persze nem pusztán paraszt-volta s nem csupán etnikai-nemzeti jellege miatt minősült páratlanul értékesnek. Másként szólva: nem a »narodnyikos«, amolyan romantikus antikapitalizmus vagy a sovén elfogultság, azaz: agresszív nacionalizmus ösztönözte-vonzotta a felfedezőt. A parasztszenében ugyanis magas rendű érték rejtett, olyan közösség formálta zenei érték,

77 SOMFAI László, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében?* = ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005, főként 244–254.

78 SOMFAI László, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében?* = ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005, 237.

79 BÓNIS Ferenc éppen ellenkezőleg látja: „El sem képzelhetjük, milyen irányba halad zenénk fejlődése, ha a tizennyolc esztendő Bartók (...) nem tapint a magyar történelmi gondolkodás eleveire, ha nem fedezi fel a zenében a nemzeti önkifejezés lehetőségét és parancsoló szükségességét, ha nem ismeri meg Kodályt, a magyar népdalt, Ady Endre korszakalkotó költészetét, a népdal zenei világa mögött magát a népet, Kodály révén Debussy zenéjét.” BÓNIS Ferenc, *Bartók Béla élete: dramma per musica*, Forrás, 2006/március, 8.

80 Bár megfontolandónak tűnik például Németh László elemzése: „Úgy hiszem, hogy Bartók művészetét a XIX. századi zene felől lehet a legjob-

ban megérteni (...). A modern lírát nevezte valaki »entromantiserte Romantik«-nak; kissé szabadon fordítva: a romantika kellekeitől megfosztott romantikának. Úgy hiszem, ez a meghatározás Bartókra is talál, legalábbis zenéje alapszövegére.” NÉMETH László, *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* = NÉMETH László *Összes Műve*, arcanum digitéka, CD-ROM.

81 SOMFAI László, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében?* = ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005, 237.

82 SOMFAI László, *Mi a magyar Bartók Béla zenéjében?* = ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005, 239.

83 TALLIÁN 2006, 4.

84 HOLLÓSI Zsolt: *Bartók, az abszolút idealista (Beszélgetés Somfai László zenetörténésszel)*, Tiszatáj, 2006/március, 54.

85 ÁCS 2005, Margit, *A Társas Én utazása az Individuumok Földjén. Adalékok a „népi író” fogalmához*, Kortárs, 2005/2. 81.

amely egy nagyobb kultúrába illeszkedve, jellegzetes egyéni jegyeket hordozott.”⁸⁶

A bartóki modell fogalmát használók, e művészet nemzeti jellegét hangsúlyozva, soha nem hagyták figyelmen kívül a modell *lényegében* is megfogalmazott szempontok közül azokat, amelyek e művészeteket az európai kultúra áramába kapcsolják.⁸⁷ Világosan fogalmaz – Németh László *Bartók és a XIX. századi zene* című esszéjét is idézve – Nagy László monográfusa: „... a huszadik század elején (...) kitágul a világ térben és időben, s a modern művészetben a térben távoli és az időben régmúlt ösztönzések jelentős tényezővé válnak. Ezt a kihívást a magyar kultúrában Bartók fogadta el legteljesebben, s zenéjében – és teoretikus írásaiban is – olyan választ adott rá, mely a világkultúra legnagyobbjaival tette őt egyenrangúvá. Kutatásaiban, az ösztönzések befogadásában és transzponálásában messzebb ment a magyar nép zenei kincsét a műzenébe emelő Kodálynál. Bartóknál »a népi, anélkül hogy jellegét elvesztené: a közös ‘emberi’-hez közeledik.« Így lett nála a népiség »az Európa-alatti geológia, az emberi lélek elfeledt, civilizációnból kihagyott mélységeinek a felkutatása, bevonása. A kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkeringés az európai fejlődés törzse, s azon át a távoli gyökerek felé.«⁸⁸

Nagy László költészeténél sem a magyar folklór egyedülvalóságáról van szó – éppen ellenkezőleg: a bolgár folklór tudományos igényű megismerése vezetett nála a magyar paraszti hagyományok jobb megértéséhez, átéléséhez; így a két nemzet parasztságának kulturális öröksége szétválaszthatatlan egységbe forrott lírájában.⁸⁹

Bartók zenéjének gondolati alaprégtegében a folklorizmusban kifejezett nemzeti és egyetemes ötvözése „olyan művészi alkatot tár elénk, amely összetevőiben ott formálódott már Csokonai, Petőfi, Arany szellemiségében is. Szintetikus módon viszont csak Bartók után, részben az ő modelljének hatására valósult meg az irodalomban.”⁹⁰ Művészetében természet és történelem együttlátása válik poétikai formák ihletőjévé: „Bartók az emberi létet a természetben működő, az embert és történelmét is szülő általánosabb erők, moz-

gáselvek felől nézi, ezek segítségével keresi az időben és jelenkorában is az emberi státus immanens jegyeit és a perspektívát is az adott történelmi idő zavarában. Így jut el a folyton megbomló, viszonylagos harmóniák, a poláris létszerkezet közegében a humanitás konzonancia-teremtésének, az emberi státus folytonosan küzdő állapotának, küzdéskényszerének zenei megfogalmazásához.”⁹¹ Ha a Németh László-i „bartókiság” fogalmában „a népi archaikusság és egyetemes emberi egybekapcsolásának költészetünkben meglátott igényét”⁹² kiegészítjük azzal, hogy e szintézis a küzdő, történelmi és egyetemes létproblémákkal vívódó költői személyiség gondolati-poétikai műve, akkor nem tűnik érvénytelennek – és Bartók művétől idegennek sem – e fogalom használata Adytól József Attilán át Illyésig. Tudatosítva egyúttal, hogy a szűkebb értelmű bartóki modellben az archaikus remitológizáció poétikai elve, mint Nagy László költészetében is, a költői világteremtés legszélesebb alapjává válik.

Mivel a Nagy László-i poétikában minden az archaikus mítoszi világrend koordinátái között ábrázoltatik,⁹³ kevesebb tér jut a történelmi konkrétumoknak. Az viszont vas-kos tévedés, amely teljesen eltagadja tőle a konkrétumokra is bontható korábrázolás érvényét.⁹⁴ Görömbei András részletesen taglalta ennek az állításnak a képtelenségét, sorolva Nagy László korai és későbbi verseinek konkrét korvonatkozásait a Rajk-pertől 1956-on át a kádári idő-kig.⁹⁵ Találomra hadd kapcsoljak ezekhez csak néhány idézetet. A *Búcsúzik a lovacska* című hosszúvers a „forgódó tankok” mellett a kor tiltott jelképét is versbe idézi: „e pörben / alvadt-vér kokárda a szám”. Hasonló jellegű az *Elhúllt bolondok nyomán* e képe: „a zászló / a veszejtők lábain kapca”. A *Vállamon bárányos éggel* című versben „harckocsi ront harmonikára”, a *Menyegzőben* „revolvertáska-kezek” és „harckocsikupola-fejek” vegyülnek el a kezek és fejek seregében.

A történelmi látásmód Nagy Lászlónál elsősorban a példaként megjelölhető elődök felmutatásában nyilván meg. Jönnek utána költők, akik szélesebben merítettek a magyar történelem évszázadaiból – mint Baka István, Nagy Gáspár, Vári Fábrián László –, de ők is, és

86 FÜR [é. n.], Lajos, „Ne bántsá a magyart!” *Bartók és Kodály történelemszemlélete*, Kairosz Kiadó, Budapest, 25.

87 Vö. pl. „... magatartás és zene kristálytisztá egysége új minőségű közép-kelet-európai példát is teremtett: a »bartóki modell«. Magas- és mélykultúra, korszerűség és hagyomány, európaiság és magyarság pólusait szikráztatta össze.” FÜR [é. n.], 28.

88 GÖRÖMBEI 2005 [1992], András, *Nagy László költészete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 236.

89 Vö. GÖRÖMBEI 2005 [1992], különösen 123–133., illetve JÁNOSI 1996, 286–305., vagy külön tanulmányát: JÁNOSI Zoltán, „Medvezsoltár”. *A népköltészet és a folklór szerepe Nagy László esztétikai gondolkodásában* = JÁNOSI 2005, 121–145.

90 JÁNOSI 1996, 122.

91 JÁNOSI 1996, 125–126.

92 JÁNOSI 1996, 116.

93 Vö. Jánosi Zoltán „az ember történeti önismeretében a folklór távcsövén át néző költő”-ről beszél. JÁNOSI 2003, 10.

94 L. pl. NYILASY Balázs, *Kritikus töprengések egy jelentős költőről*, Alföld, 1986/2.; KÁLMÁN C. György, *Mi bajom Nagy Lászlóval?* 2000, 1989/szept.

95 GÖRÖMBEI András: *Megjegyzések egy pamflethez* = GÖRÖMBEI 1999, 133–136.

a nemzeti sorskérdésekkel számot vető alkotók mind-egyike Nagy László utáinak, Nagy László követőjének tekinthető, amikor saját szellemi holdudvaruk megrajzolásokor a magyar irodalom és szellemi élet nagyjait elevenítik meg.

E portréversekben a költő példaképeit – mint Alexa Károly megállapította kritikájában – „mindig a történelmileg hiteles morál és az önmagán túlmutató forma választja ki. *Bartók* a képmutatás, *Csontváry*, *Krúdy* és *Tamási* emléke a fojtó közepszer leleplezésében lett társa, *Csokonai*, *Berzsenyi*, *Petőfi* és *József Attila* műve a szigorú erkölcsi normák hirdetéséhez segítség, *Nagy Lajos* és *Ferenczy Béni* az emberarcú tisztaság modelljei.”⁹⁶

A portréversek történeti dimenziójának egyik legfontosabb összetevője – mint Görömbei András rámutatott – a (többnyire kaotikusnak, álságosnak, kisszerűnek ábrázolt) jelenkorral való szembeállítás. „A jelenben oly sokszor eltaposott, háttérbe nyomott erkölcsiség kap elégtételt az időtől és a vitathatatlan értékű művészi példától, párhuzamtól. A mű hitelért önmagát is elemésztő, feláldozó művészt és embert igazolja történelmi távlatban is, s főként az egyetemesség mértéke szerint.”⁹⁷

E portréversek – részben az archaikus remitologizáció koncepciójából eredő bipoláris világszemlélet, részben eszmény és valóság ütközésének drámaiságában⁹⁸ – a kiemelt személyiség és az álságos környezet mitikus harcát jelenítik meg (igaz, nemegyszer részben fogalmibb, tárgyiasabb stílusban, mint a hosszúversek nagy látomásaiban). A *Bartók* és a *ragadozó*kban találóan jellemző metaforizált kellékek – „A traverz-erdők, a kábel-dzsungelek, a műanyag-habok” – ábrázolják a szocializmus világát (tágabb értelemben az embertől elidegenedő civilizációt). A szocializmus morális leleplezése már tárgyiasabb formát kap: „s míg önmagát reklámozza mint morált, mint elérhető üdvösséget: új ragadozókat toboroz, új áldozatokat kaparint magának. Mert századunk emberét a képmutató ragadozók búvölik.” E képek és kijelentések kortól eloldva, a tágabb időben, egyetemesen is (új) értelemmel telítődnek.

Nyilvánvaló, hogy e portréversek ars poeticus önportrék is.⁹⁹ A régi történelmi korokba visszavezető versek a történeti idő szerint is kettősek. A *Balassi Bálint lázbeszéde* egyszerre idézi Balassi és Nagy László korát. Így

válnak kettős, sugallatos értelművé olyan képek, mint (a szómágiás) „dogma-dongók”, a „Pokolé a tábor” kijelentés, utalva a marxizmus dogmáira és a szocialista táborra. (A „vétek, hogy egy-hiten veletek éltem” is olvasható önkritikaként, a sematikus kitérőre utalással.)

A *Berzsenyi szólítása* egyszersmind önmegszólító vers is. „Te halhatatlan, bírod-e még sivár / sugár-hazád, hol nincs soha változás?” – e kérdés megint a szocialista világ egyik nyomasztó jellemzőjére, a sivár egyformaságra mutat rá. Az utolsó előtti szakasz pedig már-már groteszk képben leplezi le a hatalmaskodók eredendő kicsinységét, alkalmatlanságát: „s mert sárkányként a moly fia hemzseg, / Dániel úr, tusakodj molyokkal!” Az ironikusabb, kesernyés-tréfás *Töredékek Dani Uraságnak* (lám, Dániel úr is becéztek itt) már-már a groteszkig széttartó elemeket von egybe metaforikus látomásaiban: „Hogy hízó ártánynak a mennybe lift / lehet még az óda, ettől remegek én.” Az értéktanúsító konklúzió megint fogalmibb jellegű: „Ma disznó meg rózsza egy anyag ugyan, / de más-más a kettő ha költő vagyok.”

A groteszk (gyakran iróniától áthatott) képiség egyébként sokkal inkább jellemző Nagy László lírájára, mint azt hangsúlyozni szokás (s nem is csak pályája utolsó szakában, még ha itt valóban fölerősödik is).¹⁰⁰ S mindig a kortárs valóság érzékeltetésére is szolgál. Az *Ady Endre andezitből* soráiból idézve: „büntetlenül / fölszedik beleidet húrnak”; „a rókák is kiondolálva / bagzanak”; „Ady Endre (...) igéje akár a nemzeti gyors / kisiklatva a naplementében”. De vég nélkül sorolhatók az olyan döbbenetes erejű képek, mint az *Elvarázsolt kastély* korjellemező látomása: „... a Mars csillag piás kocavadásként négykézláb mászik a vaddisznók között”, az *Egzakt aszály* fogalmi metaforikája: „céda, ki mennyben delel / pepita képernyő-rombusz / zenitben örök abortusz”, a *Tipegő liliomok* ironikus képsora: „felhőként fodros mozin / ámuldoztok ferde nyakkal / álmodtok hónotok alá / csillag helyett / vacak ridikült”. Az életmű záróverse, a *Jönnek a harangok értem* tragikumot és iróniát vegyít groteszk képeiben. A kamaszkori szexuális ösztönök torz megnyilvánulásai is az önmagából kifordult világról vallanak: „a kölykök hasalnak a házinyulakra, a búzaszem-kisdéd szeméremtestét puszilják. S karcolnak ábrát az óriás takarmány-

96 ALEXA Károly, *A megváltó ének* (Nagy László: *Versek és versfordítások*) = ALEXA Károly, *A szerecsen komornyik*, Kortárs Kiadó, Budapest, 1999, 88.

97 GÖRÖMBEI 2005 [1992], András, *Nagy László költészete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005, [első kiadás: Magvető, 1992.] 321.

98 Vö. „A poláris létértékelés, a küzdő-önheroizáló emberi elv, a viaskodás értelemként felmutatása az immanens mítoszi lényegét adó teremtésmítoszok ősi formáiban mint azok belső alkotójának legtermészetesebb velejárói viselik a tragikum-előfokot, s testesítik meg

e mítoszokban a drámaiságot. A Nagy László verseinek mindhárom rétegét átsugárzó drámai vonások elsődlegesen mégsem közvetlenül innen, hanem az adott valóságból származnak.” JÁNOSI 1996, 322.

99 Vö. GÖRÖMBEI 2005 [1992], 320.

100 Az irónia, a groteszk látásmód távolságtartást igényel. Ezért is erős túlzás e megállapítás: „A költő szinte kizárólagos megnyilvánulása az indulatosság, a düh.” HEKERLE László, „Ördög már veletek”. *Kísérlet Nagy László kései költészetéről* = HEKERLE László, *A nincstelenség előtt*, Magvető, Budapest, 1988, 89.

tökre s lökődik, tolják, mint egy villendorfi vénuszt”. A lírai személyiség is e groteszk elrajzoltság képeiben jelenik meg: „Őrült Lear-orcámat, akár egy háborús patrontáskát akasztom a tölgyre”; később mindezt blaszfémiával fokozva: „jászolban fekszem, kényesen alvó számon patkányok csiszonkáznak, függőzik magukat fülembé, mert a ló fölvetett orrán is függnek, rémebben, mint a takonykór.”

A portréversek egyik legszebbike, a *Gyászom a Színészkirályért* harmadik strófájában – amely megint bipoláris ítéleteket mér össze, ezúttal a megidézett Latinovits Zoltán művészi nagyságát mérlegelve a köz hangján – még a rímpárok is a groteszk fölerősítést szolgálják:

*Eb voltál, vagy nagyranőtt Krisztus?
Csak jó ripacs, vagy színészkirály?
Szépség, vagy hetven kilogramm színhús? –
a színpalak mögött az irigység,
közöny és középszer még hezitál.*

S a kisszerűség, silányság, züllés uralmát erősíti a groteszk tárgyiasítás: „a vakotás, / rozsdas-sálás ócska lokomotívok / toborozódnak a szokás szerint”; „a végállomási vakvágányon / (...) / már tetőtől talpig megmosdatva / s mégis büntudattal s véred ízével / magányosan reszket az ártatlan Diesel” (a lokomotívban, Dieselben tárgyiasítva a végképp vakvágányra vezetett korvalóságot). Majd a ’krisztusok’ szóra (igaz, ők a Krisztussal szembeállított másik pólus) újra blaszfémikus rímválaszt hozó nagyszabású, groteszk-látomásos szakasz következik, máig ható társadalombírálati érvénnyel:

*ráismerek, ime, az Elektro-sokk,
csokra: agyadról a sok kis vérfolt –
Látjátok-e vicsorgó vad krisztusok?
Ostor, ige-habzás immár elég volt,
béke van, nyár van, ti elléphettek,
vagy vázába kerültek csendéletnek
a tévé-azúrral bélelt hazában.*

A képekbe foglalt korszemlélet s világnézet Nagy Lászlónál nemegyszer fogalmilag is kifejeződik – itt a piackép ironikus metaforikáját futtatja ki azzal kontrasztos, nagy hatású, poentírozó jellegű költői kérdésekbe:

*De ki látja, hogy rohadtta ért a szégyen?
Hogy ekkora alázat már gyalázat?*

101 Vö. KÁLMÁN C. György i. m.-vel, illetve: „Nagy László lírája már a kezdeteknél elvont, később, *A nap jegyese* kötettől és ciklustól pedig még inkább az...” TOLCSVAI NAGY 1998, 119.

Nagy László költői ítéletei és látéletei, lázas látomásai, groteszk víziói ma is elevenek. Az elvontság vádjá¹⁰¹ különösen igaztalan vele kapcsolatban: ha mitizálva is, ha liliom, gyöngy, vér, piros, fekete, zöld, viola, margaréta, rózsza, tűz, hó, dér, villám, mész, ló/mén/csikó/kanca, farkas/ordas, medve, vas, csont, koponya és más (sokak számára akár elavultnak tűnő) archaikus alapmotívumok koordinátái között is, de kénytelenek vagyunk ebben a versvilágban magunkra ismerni. Az „esztétikus szemfényvesztők” is magukra ismerhetnek, akik – Nagy László groteszk-szarkasztikus szexuálpátológiai látélete szerint – „csak nyuszifarkot varázsolnak a hölgyek lázverte szelencéjébe – püderpamacsnak” (*A föltámadás szomorúsága*). Mert e lírát olvasva törvénné kristályosodik a *Vértanú arabs kanca* kisfiújának felismerése: „a világ képeiben mi vagyunk”.

Nagy László lírája műfaji, tematikai és motivikus szempontból is roppant gazdag. A dal, rapszódia, hosszúvers, versfüzér (*Romantika nyolc versben*), portrévers, képvers, prózavers számtalan változatban szólal meg életművében. Az uralkodó tragikus mellett az elégikus és ironikus hangnem szólamai is beszüremkednek költészetébe, pályája utolsó évtizedében a humoros, játékos hangütés is kiemelt szerepet kap. Képalkotása, Görömbei András találó kifejezésével látomásos metaforikája sohasem egynemű, polifon gazdagságát¹⁰² „drámai feszültségű és nyitott, de klasszikus fegyelmű”¹⁰³ költői világképe, a bartókiság hármasság jege: archaikum, történetiség és jelenkori valóság szembesítése teremti meg.

Nagy László költészetének egy jellegadó vonása egyedi, sajátos verselése. A XX. század második felének mind szürkébb magyar szövegei közül az ő versei különleges és változatos ritmusukkal is kitűnnek. A szótagszám szabaddabb mérése a diszharmonikus hangzatoknak több teret ad, mint az ütemhangsúlyos verselés: a rímhívóra ugyanis gyakran attól jelentősen elütő szótagszámú sor hozza a rímválaszt. Nagy László verssorai mintha a lélegzetvétel üteméhez igazodnának (akárcsak Gabriel García Márquez prózamondatai). A bűvópatakként fel-feltörő anapestikus (ritkábban chorijambikus vagy daktilikus) időmérték is igazi fűszere e ritmizálásnak: mintha a szavak és képek mágiája ismétlődne ezen az elemi szinten is. De a magyar líra Weöres Sándor és Nagy László (más-más jellegű) verstani forradalma után is részben visszaszürkült az agyonhasznált, unalmas jambusba.

Volt idő, amikor a Nagy László-epigonság bélyegét kapta szinte minden induló költő, aki nem az Újhold hagyományához vagy a posztmodern friss áramlataihoz

102 Vö. VASY Géza: *A látomásos–szimbolikus–mítoszi költői forradalom Nagy László lírájában* = VASY 2005, 203.

103 GÖRÖMBEI 2005 [1992], 596.

kapcsolódott. Ma már jól látható, hogy Nagy László iskolája nem mindenkire volt bénító hatással, jelentős életművek bontakozhattak ki e líra éltető erejéből. Talán legszorosabb rokonainak Kányádi Sándor és Tornai József tekinthetők, akik az archaikus remitologizáció modelljéhez is érdemben tudtak hozzátenni (Kányádi egyébként a prózában írott portréversekben is Nagy László követője). Ratkó József a közösségi felelősségvállalásban, a folklórösztönzésekben, Buda Ferenc a képpalkotó invencióban és a tragikus hangoltságú, de küzdő szellemű lírai hősformálásban követője. Csoóri Sándor a népköltészet Nagy László előtt kevésbé felismert „szürrealisztikus-modern” elemeit, látásmódját építi be versei képi világába. Erdélyben Király László és Farkas Árpád, az anyaországban Nagy Gáspár a lírai személyiség értékörző, cselekvő modulációjában bizonyulnak utódának. Döbrentei Kornél Nagy László látomásos metaforikáját elsősorban a keresztény remitologizáció elemeivel alakította át. A szintén remitologizációs – de nem archaikus, hanem keresztényi, antikizáló és historizáló – Baka István-vers a hosszúvers poétikájában részben Nagy László (részben pedig József Attila és Ratkó József) eredményeiből építkezik. Vári Fábian László (aki a folklorizációban közvetlen örököse Nagy Lászlónak) a történelmi dimenzió elmélyítésével hoz létre eredeti költészetet. Öccse, Ágh István – tárgyiasabb, gondolatiságtól jobban áthatott szövegen – a Nagy Lászlónál csak háttérfoltként feltűnő elégikus színeket mintázza újabb költészetében. Bella István szótani, mondattani invenciókkal módosít a Nagy László-i metaforikus versszövegen.

Nagy László eredendően népi, karakterében archaikus-népi-egyetemes lírája követőinél részben tovább él, részben nemzeti (a bartóki modellen alapuló) költészeté alakult. A közösségi érzékenység persze Nagy László líráját is áthatja, a család kisközösségétől – gondoljunk gyönyörű anyaverseire, mint amilyen a *Ha döng a föld* vagy a *Műtét anyánk szemén*, nagy apaverseire, mint az *Apám* vagy a tragikus-groteszk *Madárijesztő*, családversei közül csak a *Rege a tűzről és jácinról* című hosszúversre – a paraszti, falusi életmód féltéséig-siratásáig (van-e aktuálisabb vers ma *A Zöld Angyalnál?*). A nemzeti közösség keserveiről, gondjairól a neki adatott korban csak áttételesen szólhatott. Ám akinek van füle a hallásra, az a nyolcvanas évek közvetlenebb, bátrabb hangú – Csoóri Sándor, Kányádi Sándor, Nagy Gáspár, Baka István és mások – nemzeti költészetében is ott hallja a megroppanthatatlan gerincű költőt.

4. A történelmi-társadalmi háttér

Legalább olyan tévedés volna történelem és irodalom teljes megfelelését tételezni, mint különválasztani az irodalmat társadalmi-történelmi kontextusától. A történelem – a maga jelenidejűségében – nem mindent elsöpítő szélvihar: épp az emberi lélek és szellem (és legkülönösebb működési területük: a művészet) állhat legtovább ellen mindent gyökeresen felforgatni kívánó erejének. Természetes hát, hogy a legradikálisabb történelmi változások időszakában – így 1945 és 1948 után is – számtalan irodalmi törekvés *folytatódik* a harmincas évek időszakából. Sőt többnyire éppen azok a kezdeményezések bizonyulnak rövid életűnek, melyek az új idők szeléhez igazodva s nem szerves alakulás következtében jöttek létre. Az irodalom a történelemhez képest többnyire „megkészt reakció”, avagy az irodalom elsősorban az *emlékezetre utalt*: bizonyos időtávlatból, a tapasztalatok leülepedése után reagál a történelmi folyamatokra. (Jóval ritkább a fordítottja, azaz amikor – legalább részben – az irodalom alakítja a történelmet, mint a magyar reformkortól az 1848–49-es forradalom és szabadságharc lezárultáig.)

Az is nyilvánvaló azonban, hogy a különböző művészetek reagálnak a jelenkor történelmi léptékű változásaira; különösen, ha ezek a változások kifordítják az addigi társadalmi élet kereteit, kétségbe vonják egy nép szokásait, háttérbe szorítják nemzeti hagyományait – mint történt ez 1948-tól kezdődően pártállami irányítással, idegen hatalom gyarmatosító „segítségét” igénybe véve a kommunista diktatúra időszakában. „Az irodalom önkifejezés, az egyéné és a közösségé. Ha az író benne él a maga korában, ha nyitott lélekkel s érzékeny szívvel figyel az emberi lét alakulását (...), akkor önkifejezése aligha választható el szűkebb közösségének, nemzetének történelmi jelenlététől, esélyeinek és gondjainak mérlegelésétől.”¹⁰⁴ Diktatórikus viszonyok között persze mások a megszólalás, a kimondhatóság határai, mint demokráciában; a művészek azonban mindenkor találnak módot a függetlenedésre és a hatalom kritikájára. (Mint ahogy a hatalom kiszolgálására is.)

A szellemi ellenállás legyűrése a legfőbb feltétele volt a homogenizált értékrendszer politikai érvényre juttatásának: „...a pártirányításos irodalomigazítás *értékrendje* (...) minden korábbi értékrend hagyományfosztását forszírozza. Az erőltetés módja az *irányított kultúraváltás*, akár az új értéknormák követésével, akár az önkéntes akkulturációval – mindenestre a kritikai műfajok osztúze elé bocsátott alkotókkal, az őket megkövetésre kényszerítő megbánáshullámokkal, a nyilvános megszegyenítés, pártból való kizárás, »burzsoá osztályidegennek« bélyegzés révén elősegített megtérésük

104 GÖRÖMBEI András, *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* = GÖRÖMBEI 1999, 381.

szorgalmazásával. Mindez egy újfajta hatalmi *integrációs politika* eszköztáraként működött, s célja a »polgári« értékpluralizmus helyett kialakítandó *egydimenziós* keret megformálása volt...¹⁰⁵ Ahogy az esszéíró Sütő András tömören összefoglalta: „Ha alapos munkát akar végezni, bármely hódító hatalom a leigázottnak először a hadseregét, utána rögtön a történelmi múltját fegyverezi le, közösségi szimbólumait tünteti el.”¹⁰⁶

A szocializmus úgy porlasztotta szét egy nemzet közösségi értékeit, hagyományrendszerét és kohéziójának morális kötőanyagait, hogy cserébe új közösségi viszonyrendszereket kínált.¹⁰⁷ Mindez azonban a történelem meghamisításán, hamis héroszok megteremtésén, a régi héroszok erőszakolt átértelmezésén alapult.¹⁰⁸ Ez együtt járt a nemesi és polgári kultúra hagyományainak elvetésével és a népi kultúra hagyományainak egyrészt elfeledtetésével: ami az integrálhatatlan elemeket illette, másrészt „átkeresztelésével”: proletárkultúrává, az (olykor döbbenetesen primitív) anakronizmusoktól vissza nem riadó múlthamisítás módszereivel.¹⁰⁹ Ehhez azonban szövetségesekre volt szüksége, amit a megfélemlítés és a központi irányítás abszolutizálásának módszerével vélt elérni: miközben az „eddigi kultúrakomplexum funkcionálását »érvénytelennek«, emberideálját »reakciónak«, »polgári dekadensnek« minősítette; feltételezett egy irányítható (...) kultúraátvételi folyamatot, amelyben a közvetítő eszközöket (írók karrierjét, állami kiadói megrendeléseket, osztályharcos szemléletű irodalmi tolvajnyelvet stb.), s magát a közvetítés célzott párbeszéd-partnerét (magyarán az olvasót) egyaránt a befolyásolás és felvilá-

gosítás érzékeny »vevőjeként« próbálta definiálni, nyíltan nem számítva oppozícióra...”¹¹⁰ Többnyire sikerrel épített ez a hatalom saját románcos mítoszának fogyasztóságára, a mitizáló¹¹¹ giccs könnyed, befogadható voltára: „Nem csupán a forradalmi romantika, antifasiszta, ellenállási regényesség modellezi magát a proletárhősök által, hanem öntudatlan módon maguk az olvasók is hozzájárulnak a termelési regények hóstípusainak elfogadásához, ideálképük követéséhez, az átkulturálódási folyamat visszaigazolásához, a hatalmi osztályérdek művészeti megjelenítésének jóváhagyásához.”¹¹²

Antropológiai horizonton felmerült a szocializmus időszakának olyan értelmezése, amely a történelmi időszakot és irodalmi alkotásait a *gyarmati sor* felől vizsgálja: eszerint a kor története „úgy is leírható, mint a »kulturális szembenállás« rendszerének (...) szabályozottsága helyébe lépő totalitárius hatalomátvétel, amelynek alapja az ország (és vele a kulturális, művészeti, irodalmi élet) *gyarmati megszállása* volt.”¹¹³ Hasonló következtetésre jutott Jánosi Zoltán az időszak egyik jeles alkotása, Németh László *Égető Esztere* és a két évtizeddel későbbi Gabriel García Márquez-regény, a *Száz év magány* összehasonlító elemzésekor. Mindkét mű alapkérdésének tartja – és az időszak nemzeti törekvésű magyar irodalma meghatározó problémafelvetésének is tekinthetjük: „Sikerül-e (...) együtt kiemelni a művekben megrajzolt emberi közösségeket a hamis önszemlélet, az önsanyargatás gödreibe omló tehetetlenség, a meddő bezárkózás és az elmaradottság, a korszerűtlenség (...) visszaroskaszto erőinek köreiből?”¹¹⁴

105 A. Gergely 2002, 51. [Kiemelések itt és később az eredetiben.]

106 SÜTŐ András, *Gond és jelkép* = SÜTŐ András, *Csipkerózsika ébresztése. Arcképvázlatok, esszék, úti tündérek II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1993, 265.

107 Vö. „A kommunista kultúrretorika mögött ott látható a legfontosabb mozzanatban megfogalmazott cél: a kulturális hovatartozás szálainak elszakítása, és a másik, a keleti régióba való átléptetésnek a szándéka.” KULCSÁR SZABÓ 1993, Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum Kiadó, Budapest, 34.

108 „A szocializmus jellegzetesen misztikus születésekkel teli korszak: eposzi figurák, mintahordozó össznépi hősök, nemzeti héroszok mellé emelt új ideálok, átértelmezett hősi szerepek kísérik rövid időszakokban a szellemi élet reformjának (»megtisztításnak«) többször is nekilendülő kulturális légkörét. (...) ...a rendszerideológia a hagyományozott logosz-töredékek átmosására, átírására vetemedik, megváltoznak a mentális tradícióban és a kollektív emlékezetben rögzült szerepű hősalakok értékelései is. Például a nemzeti kultúra és honi történelem nemzeteszmét szolgáló, törökellenes, önállóságvédő vagy vallásvédő harcainak figurái (Hunyadi, Rákóczi, Petőfi stb.) mint szocialista forradalmárok elődei tűnnek fel, mint aktivistái az osztályharcos, ellenállási, proletárpárti literatúrának, más szóval a kommunizmus előfutárai lesznek tetteik alapján.” A. GERGELY 2002, 51.

109 Vö. „E korszakot – s még jó ideig, egészen a nyolcvanas évek második harmadáig az egész »létező szocializmus« irodalomirányítását – a kultúraátvételi módjának, lehetőségeinek és irányíthatósá-

gának egészen sajátos szintje jellemezte. (...) ... a *kollektív cselekvési ideált*, az életmód intimitását és a kultúrában alapfunkcióként szolgáló »én-fenntartási« igény eltörlésének programját, illetve az egyén kollektív felelősségének ébresztésére appelláló tömegirányítási projektet egy új uralkodó mítosz, a »proletárkultúra« identitásrendszerében kívánták elhelyezni. Ennek a tartalomváltásnak háttere, sőt nyíltan megnevezett felülete volt a »hagyományos paraszti kultúra« elavultságának harcos képvisellete, az »árulóvá« vált értelmiség« funkciófosztásának akcióterve, és végül az identitását állami szintről visszakapó munkásosztálynak nyílt ütköztetése nemcsak a társadalmi struktúrában, (...) hanem a politikai mítosz elfogadását az engedelmes állampolgári szabadságjogként deklaráló szélesebb társadalmi mezőben is.” A. GERGELY 2002, 52.

110 A. GERGELY 2002, 52.

111 Vö. „... »hamis nemzet« alakítása a terv, a »szocialista nemzeté«, amely a szocializmus mint mítoszi tartalmú-lényegű berendezkedés, amely egy vizsgálhatatlan lelkiállapotot tesz független változóvá, s ezzel az állampolgári érzelm és politikai cselekvés rövidre zárt, tömegmozgalommá silányított, »közérdekű« működésrendre redukált képletének kivitelezését szolgálja, elkerülve az egyén- és csoportszintű érintettség, vagy érdekelttség és a társadalmi cselekvések közötti viszonyrendszer tüzetesebb elemzését.” A. GERGELY 2002, 56.

112 A. GERGELY 2002, 51.

113 A. GERGELY 2002, 53.

114 JÁNOSI Zoltán, *Egy Németh László-regény paradigmájához* = JÁNOSI 2005, 37.

E horizonton kolonizált, függőségben tartott nemzet és (részben idegen, megszálló) hatalom egyenlőtlen erőviszonya és a kiszolgáltatottság, függőségben tartás elleni lázadás nyilatkozik meg a nemzeti irodalom alkotásaiban. Márai Sándor *Halotti beszéde* éppen azért válthatott ki izgalmat a korabeli olvasókban,¹¹⁵ mert az ötvenes évek eleji magyar irodalom beszéd-módjának egyik fő jellemzője, a függőségből szólás megalázkodása hiányzott belőle. Illyés Gyula *Egy mondata* pedig azért volt a hatalom szemében botránykő, mert úgy mondta föl e gyarmati, függőségi viszonyt, hogy annak legbensőbb természetét fejezte ki. „Ma (...) már kétségtelen, hogy a korszakról Illyés Gyula Egy mondata... mellett a Halotti beszéd fejezte ki a magyarság legegységesebb és legmegrendítőbb érzéseit. Illyésnek belső, Márainak pedig a külső emigrációra volt szüksége ahhoz, hogy teljes szabadsággal fejezhesse ki magát.”¹¹⁶

Természetesen a kommunista diktatúra nem egységes időszak sem az elnyomás, sem a cenzúra mértéke szempontjából. Az 1955–56 előtti időszakban csak nagyon kevesek voltak képesek felismerni, mi is zajlik körülöttük; az ország újjáépítésének lassan csituló eufóriája és a hatalom propagandagépezete sikeresen leplezték a vezetés tetteit és szándékait.

Az ötvenes években a művészetirányítás bekebelezése példátlan gyorsasággal és erőszakossággal ment végbe. „A hatalom gátlástalanul beleavatkozott mindenbe, ellenőrzése alá akarta vonni a magánszférát is, megkísérelte átvenni a vallási felekezetek szerepét az életvezetésben. (...) Az irodalomtól elvárta, hogy a pártállami politika legfőbb propagandistája legyen.”¹¹⁷ Az '56-os forradalom leverése után az „írótársadalmat olyan méretű represszió sújtotta, amihez foghatót még az ötvenes években sem ért meg”.¹¹⁸ A forradalom és a

novembertől éveken át húzódó (egy ideig politikai türelemmel álcázott)¹¹⁹ megtorlás azonban világossá tette az értelmiség egy része számára a rendszer embertelenségét és nemzetellenességét. A hatalom ugyanakkor továbbra is számíthatott arra a széles társadalmi bázisra, amely hajlandó volt beilleszkedni a hagyományok teljes átrajzolásának, újraírásának folyamatába: „...számtal ezenfelül egy »dekulturálódással«, a befogadó közeg őszintén vállalt »kivetkőzésével«, sőt »kiábrándultságának« harcos kifejezésével is, valamint egy önkéntes mintaátvétellel (avagy nevezzük ezt inkább manipuláló hatásnak, ideológiai erőnek, a mintaszolgáltató »igazságok« cáfolhatatlanságának?)...”¹²⁰

Ehhez a nyomasztóan sötét időszakhoz képest a hatvanas évek megengedőbb kultúrpolitikája,¹²¹ a lazábbra eresztett gyeplő az eddigieknél élénkebb és tagadhatatlanul „szabadabb” (avagy: kevésbé korlátozott) irodalmi életet tett lehetővé. „Az évekig hallgatásra ítélt alkotók és több írónemzedék szinte egyszerre lépett, léphe-tett nyilvánosság elé.”¹²² Ez persze rendkívül ravasz és eredményes politika volt az állampárt részéről: saját hatalmi pozíciójának megszilárdítása sokkal eredményesebb lehetett a némileg toleránsabb (persze alapjában intoleráns), valamelyest elnézőbb (persze alapjában továbbra is rafináltan cenzúrázó), látszólag a sokszínűséget propagáló (persze alapjában az osztályharcosság szürkességét díjazó) irodalomirányítással.¹²³

Miközben a hatalom egyik nyíltan ki nem mondott célja továbbra is a nemzet kulturális légyökereinek elmetszése volt, a propagandában a „virágozzék minden virág!” hazugságát hirdették a megtorlás után, a hatvanas évektől. Pedig a „»virágozzék minden virág!«-szemlélet leginkább azoknak a flórának a létét tiltotta be, amelyek egyáltalán megjelentek a színen, s amelyek rejtőzködve maradtak, azokat is kiszá-

115 Vö. Ezerkilencszázötvennégy májusában, a híres New York kávéház előtt izgatottan olvasok egy verset a Művelt Nép című lapban: Márai Sándor: *Halotti beszédét.*” CSOÓRI Sándor, *A nemzet mi vagyunk I.* = CSOÓRI 1994, 1066.

116 CSOÓRI Sándor, *A nemzet mi vagyunk I.* = CSOÓRI 1994, 1067.

117 VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, József – Judit, *Hatalom és kultúra II.*, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 1159.

118 VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1160.

119 „A kezdeti napokban megújulást hirdető – úgy másfél-két hónapig még a forradalom némely követelését is verbálisan vállalni látszó – kádári vezetés...”-ről ír N. PÁL: N. PÁL 2004, József, *A gulyás-kommunizmus múltja és jelene – s ami mögötte van. A kádári tudat és a polgárosodás – meg az irodalom*, in: N. PÁL József, „A megtartók jöjjenek...” , Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 341.

120 A. GERGELY 2002, 53.

121 SCHULZ Katalin tovább árnyalja e képet: „Bár az időszak finomszerkezetében éles cezúrát nem jelölnék ki, de az így redukált [értsd:1962/63–1968 között kijelölt] évtized-konstrukción belül is

megkülönböztetem azt az első szakaszt, amelyben az újdonsült hatalom és a régi-új irodalom ekkor már egyként hosszú távra berendezkedő szövetségét a politikai akarat delegálta ideológia uralja, (...) majd az évtized közepétől azt a másodikat, amelyben ez a szövetség is konszolidálódik, mondhatni, játékszabályokká morzsolódik az ideológia, így az előzőhöz képest tágulnak a létező művészet keretei. Durván leegyszerűsítve megköveteltem, hogy a hatvanas évek közepéig kizárólag a hatalom diktál, utána viszont – minden aktuális »bekeményítés« ellenére – valamelyest érvényesülni kezd az irodalom (művészet) autonómiája, és ennek – változatos intézkedései, retorziói ellenére – a hatalom kénytelen behódolni.” SCHULZ Katalin, *Irányítókról és irányítottokról. Irodalom és hatalom a hatvanas években* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1128.

122 VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1160.

123 Vö. „Az ezredfordulóról visszatekintve a hatvanas évtized aligha rendelkezik az aranykor fényeiével. (...) A pártállami politika irányzatokat romboló-megszüntető hatása is a hatvanas évekre ért be igazán.” VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1162–1163.

rítani próbálta”.¹²⁴ A nemzeti történelem újraszituálása tovább erősödött, s egyszerre jelentette a kereszténység teljesen hamis beállítását, a királyság időszakának történetetlen megbélyegzését, függetlenségi háborúink átkeresztelését a munkásság-parasztság szocialista mozgalmává vagy annak ideológiai előformájává.¹²⁵

1968, Csehszlovákia megszállása aztán lezárt egy újabb korszakot: az írók jelentős részénél az utolsó illúziók korszakát. Sokkszerű hatása először a lélek mélyén zajlott le (ennek egyik legpontosabb dokumentálása Nagy Gáspár prózája), ám rövidesen a mindennapi életben is nyilvánvalóvá vált: „írók letartóztatásával és perbe fogásával köszöntött be a hetvenes évtized”.¹²⁶ Az újabb nemzedékek indulása egyáltalán nem volt problémamentes, a Kilencek bemutatkozó antológiájának megjelenése csak hszasz huzavona és Nagy László merész hangú bevezetője révén vált lehetővé.¹²⁷ Ugyanakkor az újabb heves politikai reakció „kifulladt az évtized derekára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a *politikai vezetés megosztottsága elmélyült*”.¹²⁸

Ilyen háttérből bontakozik ki a későbbi évtizedeket megalapozó nagy nemzeti költészet az érett Nagy László műhelyében. A következő nemzedék számára részben az ő és Juhász Ferenc költészete, részben a '68-as csehszlovákiai bevonulás jelentette azt a szellemi ébredést, amely – a kádári konszolidáció ravasz kétarcúságát felismervén – a hatvanas évek elejénél nyíltabb, merészebb politikai szembenálláshoz vezetett a hatvanas évek második felében és a hetvenes–nyolcvanas években. Tény, hogy ez az időszak némiképp „élhetőbb” környezetet teremtett az emberek és a művészetek számára – legfőbb jellemzőjét azonban nem ebben látom, hanem abban, amit N. Pál József így fogalmazott meg: „olyan gondolkozásmód, s az amorális életvezetési stratégiáknak egy olyan összegubancolódott szövevénye vert akkor ebben az országban gyökeret, amely a valós életértékekre, az emberi és a nemzeti szolidaritásra épülő polgárosodásnak a legfőbb akadálya azóta is.”¹²⁹ Ennek átélése és átérzése, egyes alkotóknál *felismerése* eredményezte azt, s nem pedig invenciótlan konzervativiz-

mus, a modern európai törekvésekkel számot nem vető provincializmus, hogy a magyar irodalom egy jelentős vonulata a Nagy László-i hagyomány nyomvonalán haladt tovább, látszólag belerögzülve egy ismert szemléleti sémába – valójában már létezésével, irányultságával is rámutatva a társadalmi és politikai élet amoralitásba rögzültségére, 1948-ig visszavezethető folytonosságára. Hiszen a hetvenes és nyolcvanas évek bár az enyhülés újabb hullámain hozták, ez nem fedheti el előlünk a Rákosi-kor és a Kádár-rendszer közötti *törtetlen* folytonosságot. Törtetlen abban az értelemben, hogy az alapvető kultúrpolitikai szándékok nem változtak, csak a módszerek finomodtak és lettek ravaszabbak, áttételesebbek. Például a populáris kultúrát részben elzáró zsilipek kinyitásával¹³⁰ lehetett hitelteleníteni a hagyományos polgári műveltség tradícióit és – az olvasók, „fogyasztók” átpártolásával – elsorvasztani a magyar irodalom nemzeti irányát. A Kádár-rendszer irányítása – és Aczél György, majd Berecz János – a posztmodern kultúrát nem értette, azt azonban belátta, hogy eltérőse jó szolgálatot tehet a hatalomnak a nemzeti irodalom háttérbe szorítása, leértékelése ügyében.

Az „enyhülés” és a folytonosság kettősségének hatását találóan jellemzi N. Pál: „Megejtő volt ez az értelmiség jó részét megmozgató, a demokráciát imitáló viták sorozatával (...) is tarkított szellemi pezsgés, akárcsak a megannyi (...) »materiális engedmény« a lakosságnak, ugyanakkor be is csapott majdnem mindenkit. A korlátok kökemények voltak ugyanis, vitázni, érvelni, a vágyott »szabadságot« megélni csak az egyébként néha ide-oda tologatott »falakat« tudomásul véve lehetett, így a lélek, amely önnön csonkítottságát sohasem fogadhatja el, idővel teljesebb látta – mert annak akarta látni – azt, ami valójában brutálisan csonka volt. Illúziók nőttek föl ekként – »lehetne (sőt lehet) ezt jól is csinálni« stb. –, amelyek hitként, cselekvő akaratként (akarnokságként olykor) tartották fogva a tudatot. Rejtjeles lett a beszéd, csábított a jövő és pusztult a múlt, zárt osztályra került a történelem, hittük: azt is el lehet mondani, be lehet vallani, amit nem lehetett, lehetőségnek tűnt a zsákut-

124 A. GERGELY 2002, 53.

125 Vö. „Teljesen nyíltan ugyan nem hirdették meg, de a végső cél a nemzeti történelmi tudat lezüllesztése, majd folytonosságának megszakítása volt (»A múltat végképp eltöröljük.«).” KÓSA László: *A magyar nemzet tudat változásai* = ÁBRAHÁM Barna – GEREBEN Ferenc – STEKOVICS Rita (szerk.), *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2003, 73.

126 VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1163.

127 Ennek részletes történetét I. VASY 2002, Géza, *A Kilencek*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 6., ill. JÁNOSI Zoltán, *A szétbotozott nemzedék*. Vasy Géza: *A Kilencek című könyvének hátlapjára*, in: JÁNOSI 2005², Zoltán, „Kő alatti fény”. Ratkó József és „két” nemzedéke, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 249.

128 VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1164. (Kiemelés az eredetiben.)

129 N. PÁL 2004, 339.

130 Vö. VERES András: *Irányított irodalom, 1945–1989* = JANKOVICS – NYERGES 2004, 1162.

ca, s értékteremtésnek a sikerre való ácsingózás. Ez a torzult »teljesség« aztán az emlékezetüket megőrzött, e család valóságát észlelő, morális igénnyel élő alkotók látását is behatárolta-megfakította nemegyszer, úgyannnyira, hogy – a föladatainak tudott reményelv, no meg a tabuk kényszerének szorításában élve – még az ő művük is annak a kádári »konszolidációs« tudatnak a kifejlését és talpon maradását segítette elő néhanap, amelynek erkölcs- és nemzetromboló természetét – ki előbb, ki utóbb – általában fölismerték.”¹³¹ A pártállami irányítás egyszerre volt a nemzeti kultúra és identitás felszámolója és a „nemzeti” (csak annak nevezett, valójában pártállami ál-) kultúra és identitás letéteményese, így roppant nehezen volt érzékelhető a folyamat valódi természete, a mindent átható uniformizálás végletes szürkesége. Az, hogy e „szemléletmód a kulturalitás fokát elvont »nemzeti« (osztályállami, pártállami, államideológiai) normához viszonyította és hiányosságait »leküzdeni« törekedett, »adva« egy értelmezési (interpretációs) keretet a saját és a más kultúra átértelmezéséhez, függetlenül attól, hogy erre kinek van szüksége, hogy egyeduralkodó tónusa mely más szubkultúrákat nyom el, (...) egymintájúvá tette a követendő irodalmi produkcióit (nevezetesen szovjet mintájúvá)...”¹³²

Paradox módon a szocializmus legsötétebb időszaka, az ötvenes évek sem szűkölködik jelentékeny irodalmi művekben. Tény, hogy ezek a sematikus irodalom léleksorvasztó áradatával egy időben jelentek meg. Mert bár tagadhatatlanul pontos látélet, hogy az „életvalóság helyett egy primitív rajzolatú társadalmi utópia sugalmazását, a formák sokszínű beszéde helyett pedig a közérthető stílus ún. demokratizmusát tette követelménnyé az irodalom pártállami »mecenatúrája«”,¹³³ abban Vasy Gézával értek egyet, hogy Kulcsár Szabó Ernő korszak-elnevezése – „megszakított folytonosság” – részben leegyszerűsítő: „mégiscsak megjelenhettek – főként 1953 után – jelentős írások is, s ami ugyanennyire fontos: születtek jelentős alkotások a közeli megjelenés reménye nélkül is”.¹³⁴ Juhász Ferenc és Nagy László, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula, Pilinszky János és Weöres Sándor versei, Németh László *Égető Esztere*,

Illyés drámái, Nemes Nagy Ágnes, Sánta Ferenc és Szabó István indulása – minden korban jelentős irodalmi eseménynek számítottak volna.¹³⁵

A fölismerés, hogy a forradalom és a megtorlás után sértetlenül tovább él a módszerei lényegét tekintve nem változó, éppen csak ravaszabbá finomodó pártdiktatúra, az irodalmi műveket vizsgálva is kétarcú eredményekhez vezetett (igaz, radikális szembenézésre, teljesen nyílt szókimondásra a nyolcvanas évekig alig nyílt mód, s akkor is retorziókkal járt). Sarkadi Imre kisregénye (*A gyáva*), drámái (*Oszlopos Simeon*, *Elveszett paradicsom*), Sánta Ferenc *Hűsz órája* akár a hivatalos doktrína megerősítéseként is interpretálható volt (némi erőszaktétel árán persze).¹³⁶ A kimondhatóság, közölhetőség elvárásaival nyilván megalkudva (ugyanakkor azokat a maga eszközeivel az akkor lehetségesig tágitva), ám a hazugságokkal legbátrabban, legkönnyörtelebbitől Nagy László költészete nézett szembe ekkoriban, az 1965-ös *Menyegző* „a hatvanas évek reményeinek és katasztrófaturatának szétszalazhatatlan ambivalenciáját a magyar történelmi félmúlt keserves tapasztalatainak bázisán fogalmazta meg, a legkisebb illúzió nélkül immár.”¹³⁷ Ez a líra az alapja és centruma annak a nemzeti költészetnek, amelynek legjelesebbjei, Csoóri Sándortól Nagy Gáspárig, több évtizedet átívelő munkájukat hajthatatlan szívóssággal, kitartással és erkölcsi tartással végezték, végzik ma is. Nagy László szellemi iránymutatása nélkül sem Csoóri Sándor és Ratkó József, sem a Hetek és a Kilencek nemzedéke nem képzelhető el, mint ahogy az utánuk következők közül sokan – Nagy Gáspár, Baka István vagy éppen Zalán Tibor – is az ő nyomdokain indultak. Példája – bár érthetően némileg megkésve és kisebb intenzitással – a nemzeti irodalom határon túli lírikusait is megérintette, Kányádi Sándortól Farkas Árpádon és Király Lászlón át Vári Fábrián Lászlóig. A „centrumon”, Nagy László művén keresztül válik láthatóvá az a teljes ív, amely a XX. században Ady Endre, a népiek és József Attila költészetétől, Bartók Béla és Kodály Zoltán tudományos és zenei munkásságától veszi kezdetét, és a Nagy László-i hagyományt folytató nemzeti elkötelezettségű alkotók máig nyúló sorával válik teljessé.¹³⁸

131 N. PÁL 2004, 345.

132 A. GERGELY 2002, 53.

133 KULCSÁR SZABÓ 1993, 32.

134 VASY 2005, 14.

135 Vö. VASY 2005, 32–33.

136 N. PÁL 2004, 346–347.

137 N. PÁL 2004, 348.

138 Vö. „A világkultúra XX. s immár XXI. századi mozgásainak mind sokrétűbben felénk sugárzó fényében egyre bizonyosabb, hogy az a költői irányzat, amelyik Adytól, József Attilától Sinkán át Kormos,

Nagy László, Juhász Ferenc, majd a *Hetek* és a *Kilencek* költészetén keresztül napjainkig újabb és újabb, s mind tágulóból látókörökben kapcsolta bele poézise formálásába az archaikus-mitologikus-folklorikus nemzeti és világirodalmi hagyatékat, nem elszigetelt, zsákutcászerű vagy periférikus-marginális, töredékes kísérlete a magyar irodalomnak. Hanem olyan – történetileg Balassitól indukálódó – nagyszabású vonulata, amely egyre több és nyilvánvalóbb esztétikai értékponton és egyre szélesedő geográfiai terekben érintkezik az egyetemes kultúrával.” JÁNOSI Zoltán, *Tornai József és az „új egyetemesség”* = JÁNOSI 2005, 237.

Bibliográfiai rövidítések

- ACS 2005 = ACS Margit, *A Társas En utazása az Individuumok Földjén. Adalékok a „népi író” fogalmához*, Kortárs, 2005/2. 78–91.
- A. GERGELY 2002 = A. GERGELY András, *A „hamis nemzet” mint irodalomantropológiai tematika*, in: A. GERGELY András (szerk.), *A nemzet antropológiája*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- ASSMANN 1999 = ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- BAHTYIN 1985 = BAHTYIN, Mihail, *A tartalom, az anyag és a forma a verbális művészetben = Uő, A szó az életben és a költészetben*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 55–161.
- BITSKEY 2004 = BITSKEY István, *A nemzetsors topozsai a XVII. századi magyar irodalomban*, Hitel, 2004/11.
- BODNÁR 1993 = BODNÁR György, *Juhász Ferenc*, Balassi Kiadó, Budapest, 1993.
- DÁVIDHÁZI 2004 = DÁVIDHÁZI Péter, *Egy tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 2004.
- DEBRECZENI 2004 = DEBRECZENI Atila, *Nemzet- és nacionalizmus-diszkurzusok* = JANKOVICS József – NYERGES Judit szerk., *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II.*, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- CSOÓRI 1994 = CSOÓRI Sándor, *Tenger és diólevél I–II. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994*, Püski Kiadó, Budapest, 1994.
- ELIOT 2003 = ELIOT, T. S., *A kultúra meghatározása. Jegyzetlapok*, ford. Lukácsi Huba, Szent István Társulat, Budapest, 2003. [1949.]
- FEDINEC 2008 = FEDINEC Csilla (szerk.), *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*, MTA – Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Budapest, 2008.
- FÜLÖP 1976 = FÜLÖP László, *Élő költészet. Pályaképek és vázlatok mai magyar költőkről*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- FÜR [é. n.] = FÜR Lajos, *„Ne bántsá a magyart!” Bartók és Kodály történelemszemlélete*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2005 (?)
- GEERTZ 2001 = GEERTZ, Clifford, *Az értelmezés hatalma*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- GEREBEN 2003 = GEREBEN Ferenc, *Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában* = ÁBRAHÁM Barna – GEREBEN Ferenc – STEKOVICS Rita szerk., *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2003.
- GÖRÖMBEI 1986 = GÖRÖMBEI András, *„Ki viszi át...?”*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986.
- GÖRÖMBEI 1996 = GÖRÖMBEI András, *A szavak értelme*, Püski Kiadó, Budapest, 1996.
- GÖRÖMBEI 1999 = GÖRÖMBEI András, *Létértelmezések*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999.
- GÖRÖMBEI 2003 = GÖRÖMBEI András, *Csoóri Sándor*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.
- GÖRÖMBEI 2003² = GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Nap Kiadó, Budapest, 2003.
- GÖRÖMBEI 2004 = GÖRÖMBEI András, *Nagy Gáspár*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
- GÖRÖMBEI 2005 [1992] = GÖRÖMBEI András, *Nagy László költészete*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.
- GÖRÖMBEI 2008 = GÖRÖMBEI András, *Azonosság tudat, nemzet, irodalom*, Nap Kiadó, Budapest, 2008.
- HEGEL 2004 = G. W. F. Hegel: *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. Zoltai Dénes, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- JANKOVICS – NYERGES 2004 = JANKOVICS József – NYERGES Judit (szerk.), *Hatalom és kultúra II. (Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai)*, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- JÁNOSI 1996 = JÁNOSI Zoltán, *Nagy László mitológikus költői világa. Az egyetemes és a magyar irodalomtörténet koordinátáiban*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1996.
- JÁNOSI 2003 = JÁNOSI Zoltán, *A Csodafiu-szarvas. Poézis, ember és univerzum Nagy László költeményében*, Nagy László Szellemi Öröksége Alapítvány, Iszkáz, 2003.
- JÁNOSI 2005 = JÁNOSI Zoltán, *Fűszál és mindenség. Folklor és archaikum az újabb magyar irodalomban*, Holnap Kiadó, Budapest, 2005.
- JÁNOSI 2005² = JÁNOSI Zoltán, *„Kő alatti fény”. Ratkó József és „két” nemzedéke*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2005.
- KIS PINTÉR 1979 = KIS PINTÉR Imre, *Helyzetjelentés*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- KIS PINTÉR 1990 = KIS PINTÉR Imre, *Esélyek*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- KISS 1984 = KISS Ferenc, *Interferenciák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- KULCSÁR SZABÓ 1993 = KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1993.
- NÉMETH 1999 = NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben I–IV.*, Püski Kiadó, Budapest, 1999.
- NIEDERMÜLLER 2002 = NIEDERMÜLLER Peter, *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen*, in: A. GERGELY András (szerk.), *A nemzet antropológiája*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- N. PÁL 2001 = N. PÁL József, *„Tisztának a tisztát őrizzük meg”*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2001.
- N. PÁL 2004 = N. PÁL József, *A gulyáskommunizmus múltja és jelene – s ami mögötte van. A kádári tudat és a polgárosodás – meg az irodalom*, in: N. PÁL József, *„A megtartók jöjjenek...”*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2004.
- PAPP 2003 = PAPP Endre, *Identitáskeresés irodalomértésünkben*, Hitel, 2003/11. 122–131., 2003.
- PATAKI 2001 = PATAKI Ferenc, *Nemzetkarakterológia – nemzeti identitás – nemzeti narratológia*, in: PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- PÉNTÉK 2007 = Péntek János, *Nyelv és identitás a Kárpát-medencében*, Hitel, 2007/7. 91–98.
- ROMSICS – SZEGEDY-MASZÁK 2005 = ROMSICS Ignác – SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.), *Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó, Budapest, 2005.*
- RÓNAY 2002 = RÓNAY György, *Isten nem halt meg. A huszadik századi magyar spirituális líra*, Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- SCRUTON 2005 = Roger SCRUTON, *A nemzetek szükségességéről* = Roger SCRUTON, *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*, ford. Pásztor Péter, Helikon Kiadó, Budapest, 2005.
- S. VARGA 2005 = S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- SZEGEDY-MASZÁK 2003 = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban*, in: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- TALLIÁN 2006 = TALLIÁN Tibor, *Bartók Béla 125*, Muzsika, 2006/március, 3–5.
- TAMÁS 1994 = TAMÁS Attila, *Értékeremtők nyomában (Művek, irányzatok, elméleti kérdések)*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1994.
- TOLCSVAI NAGY 1998 = TOLCSVAI NAGY Gábor, *Nagy László*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1998.
- VASY 2002 = VASY Géza, *A Kilencek. Az Elérhetetlen föld alkotói*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2002.
- VASY 2003 = VASY Géza, *Szarvas-ének. Közéletek Juhász Ferenc életművéhez*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2003.
- VASY 2005 = VASY Géza, *„Hol zsarnokság van”. Az ötvenes évek és a magyar irodalom*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2005.
- VERES 2004 = VERES András, *A referencia védelmében* = VERES András szerk., *Az irodalomtörténet esélye*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.